

CZEŚĆ 4

Z DZIEJÓW ADMINISTRACJI
ŻUPY SPISKIEJ W LATACH
1526–1918

Starostwo spiskie (1526–1769/1770)**

Początki starostwa spiskiego

Akt zastawu Polsce posiadłości na Spiszu z 8 listopada 1412 został sfinalizowany w końcu 1413 r. Stało się to być może w październiku–listopadzie, a na pewno faktem było w grudniu 1413 r., kiedy to mianowany został pierwszy starosta z ramie-

z aktu uwierzytelnienia jego treści na wniosek mieszczan z Gniazd przez kapitułę spiską (jako *locum credibile*) w 1541 r. Wedle tego dokumentu do Jagiełły odwołał się Krystian de Jurgemberg (ze Spiskiej Soboty), graf Prowincji 24 miast spiskich, który na pisemne polecenie królewskie, dobierając sobie *nonnullis iudicibus terre Scepusien-*

Ryc. 1. Fotografia oryginału aktu zastawnego z 1412 r.

nia Polski – Paweł Gładysz. Data listopadowa nie jest całkowicie pewna – opiera się na mandacie króla Władysława Jagiełły do mieszczan z Lubowli i Gniazd z formułą datacyjną *Cracovie in crastino S. Elizabeth anno millesimo quadringentesimo tredecimo* (20 listopada 1413), znanego tylko

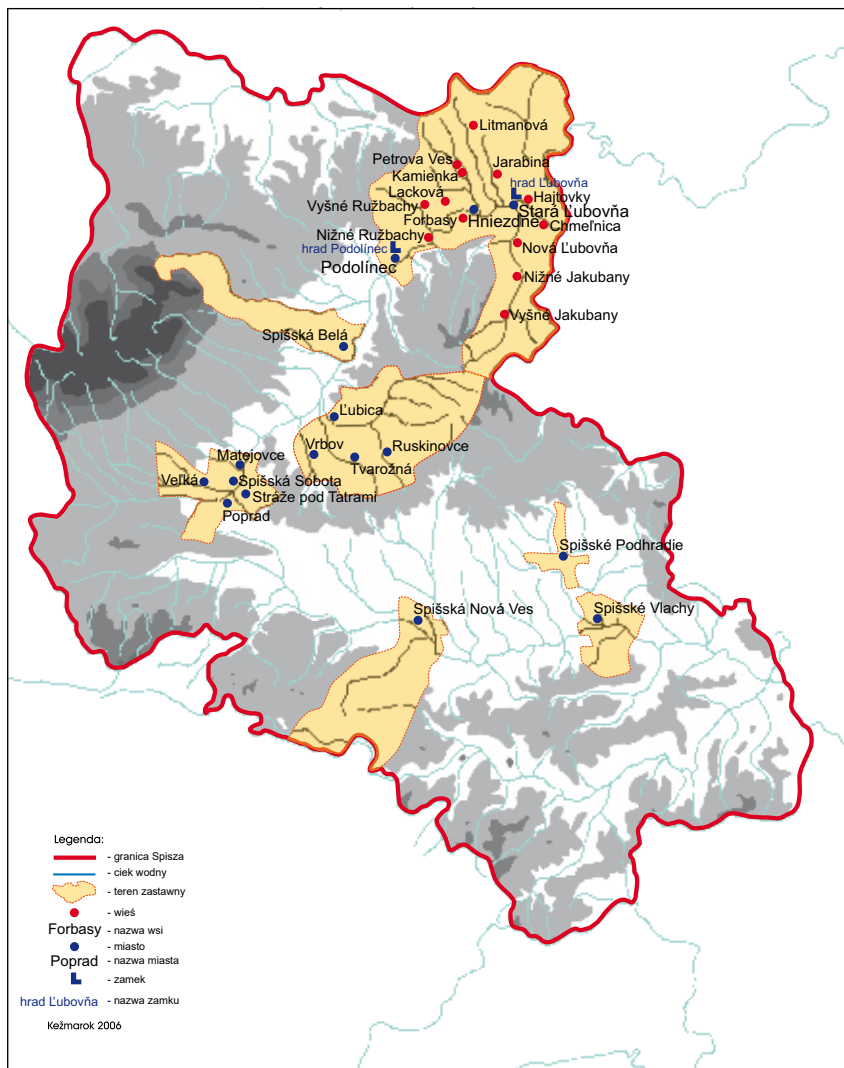
sis nostris subjectis, miał rozstrzygnąć spór graniczny pomiędzy Gniazdami i Lubowlą. Król następnie polecił Wojciechowi Jastrzębcowi biskupowi krakowskiemu (1412–1423) rozstrzygnąć ten spór na podstawie zeznań świadków wydarzeń z czasów *regiminis seu gubernationis Myklowszky militis castri*

* † 10 kwietnia 2010.

** Przekład tekstu Peter Benka. Uzupełnienia formalne i merytoryczne do niniejszego wydania opracowali Martin Homza, Stanisław A. Sroka i Miroslav Števík.

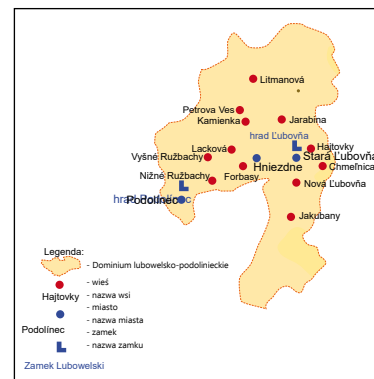
Lubowla, qui Miklowszky tunc castellanus ustnym wyrokiem skrzywdził gnieźnian¹. Data 20 listopada 1413 r. nie może jednak dotyczyć dokumentu królewskiego. W owym roku bowiem Jagiełło opuścił Kraków już w końcu marca, przebywając następnie w Wielkopolsce, ziemi wiślickiej, na Rusi, na zjeździe w Horodle (2–4 października 1413), po czym udał się na Litwę, gdzie przebywał do początku 1414 r. Biskup Wojciech Jastrzębiec poświadczony jest u boku króla w Horodle, wiadomo też, iż witał przybywającego z Litwy króla 20 lutego 1414 r. w Jedlnej, skąd towa-

W konsekwencji można uznać autentyczność dokumentu z 1413 r. tylko przy założeniu, iż jego tekst w akcie uwierzytelniającym z 1541 r. został nadmiernie skrócony (i przez to zniekształcony), przekazane zaś w ten sposób data i miejsce (Kraków 20 XI 1413 r.) dotyczą nie aktu królewskiego, lecz rozsądzenia sprawy przez biskupa krakowskiego. Mandat królewski mógł zostać wystosowany np. jeszcze w Horodle w 1413 r. lub po powrocie króla z Litwy w 1414 r. Z drugiej strony informacje przekazane przez źródło wydają się wiarygodne i mogą dotyczyć okresu, gdy zastaw

Mapa 1. Obszar zastawu spiskiego z 1412 r.

rzyszył mu w marcu w podróży do Korczyna i Krakowa – a zatem w listopadzie 1413 r. mógł przebywać w swej stolicy biskupiej w Krakowie².

Mapa 2. Mapa dominium lubowelsko-podolinieckiego.

znalazł się w dyspozycji króla polskiego, lecz nie było jeszcze mianowanego starosty – tylko w ten sposób można tłumaczyć zaangażowanie przez władcę biskupa krakowskiego w rozsądzanie sporu granicznego na obszarze polskiego zastawu na Spiszu. Miklowski to z pewnością dowódca załogi lubowelskiej i rządcą przyległego okręgu – raczej ostatni na tym terenie urzędnik węgierski niż pierwszy polski rządcą. Wskazywałoby na to użycie w źródle terminów *miles castris* i *castellanus*, co oznaczać mogłoby opisanie wedle polskiego modelu administracji funkcji burgrabiiego

(w polskich źródłach *burgrabius* = *castellanus castris*³) oraz odniesienie ich do sytuacji z czasów węgierskich, kiedy to pan zamku Lubowla

¹ *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, t. 3, wyd. S. Weber, Lőcse 1908, s. 18–20, nr 13.

² A. Gašiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, Warszawa 1972, s. 60–62; G. Lichończak-Nurek, *Wojciech Jastrzębiec arcybiskup i mąż stanu (ok. 1362–1436)*, Kraków 1996, s. 67.

³ *Burgrabiowie zamku krakowskiego XIII–XV wieku. Spisy*, opr. W. Bukowski, Kórnik 1999, s. 29, 39.

i administrator przyległego dominium określany był równoznacznymi na Węgrzech terminami *ca-stellanus* i *burgravius*.

1430 r. ze względu na strategiczne położenie Spisza, pomostu pomiędzy Polską i Węgrami, tenetę zazwyczaj obejmowali dostojnicy znaczący na

Ryc. 2. Wzory pieczęci Prowincji 13 spiskich miast zastawnych.

Dobór trzech pierwszych polskich starostów (powiązanych z Węgrami i dworem luksemburskim) świadczy, iż dwór polski początkowo (1413–1430) uważał administrację na Spiszu za tymczasową. Paweł Gładysz, mówiący biegle po węgiersku królewski urzędnik kopalni soli, starosta od 1413 r., pochodził z przybyłej w pierwszej połowie XIV w. do Polski niemieckiej rodziny drobnorycerskiej, tradycyjnie pozostającej w służbie polskiego dworu królewskiego. Z kolei jego następcy, Zawisza Czarny z Garbowa herbu Sulima (starosta w latach 1420/1422–1428) i jego brat Jan Farurej (starosta w latach 1429–1430), to świetni przedstawiciele polskiego rycerstwa, blisko związani jednocześnie przez długie lata z dworem węgierskim jako rycerze w służbie Zygmunta Luksemburskiego⁴.

Tymczasowość zakończyła się w roku 1430, kiedy to – przy okazji litewskiego „kryzysu koronacyjnego” i w związku z próbami przewiezienia na Litwę korony królewskiej dla Witolda przez posłów Zygmunta Luksemburskiego – posiadanie enklaw na Spiszu po raz pierwszy okazało się niezwykle korzystne dla Królestwa Polskiego. Po

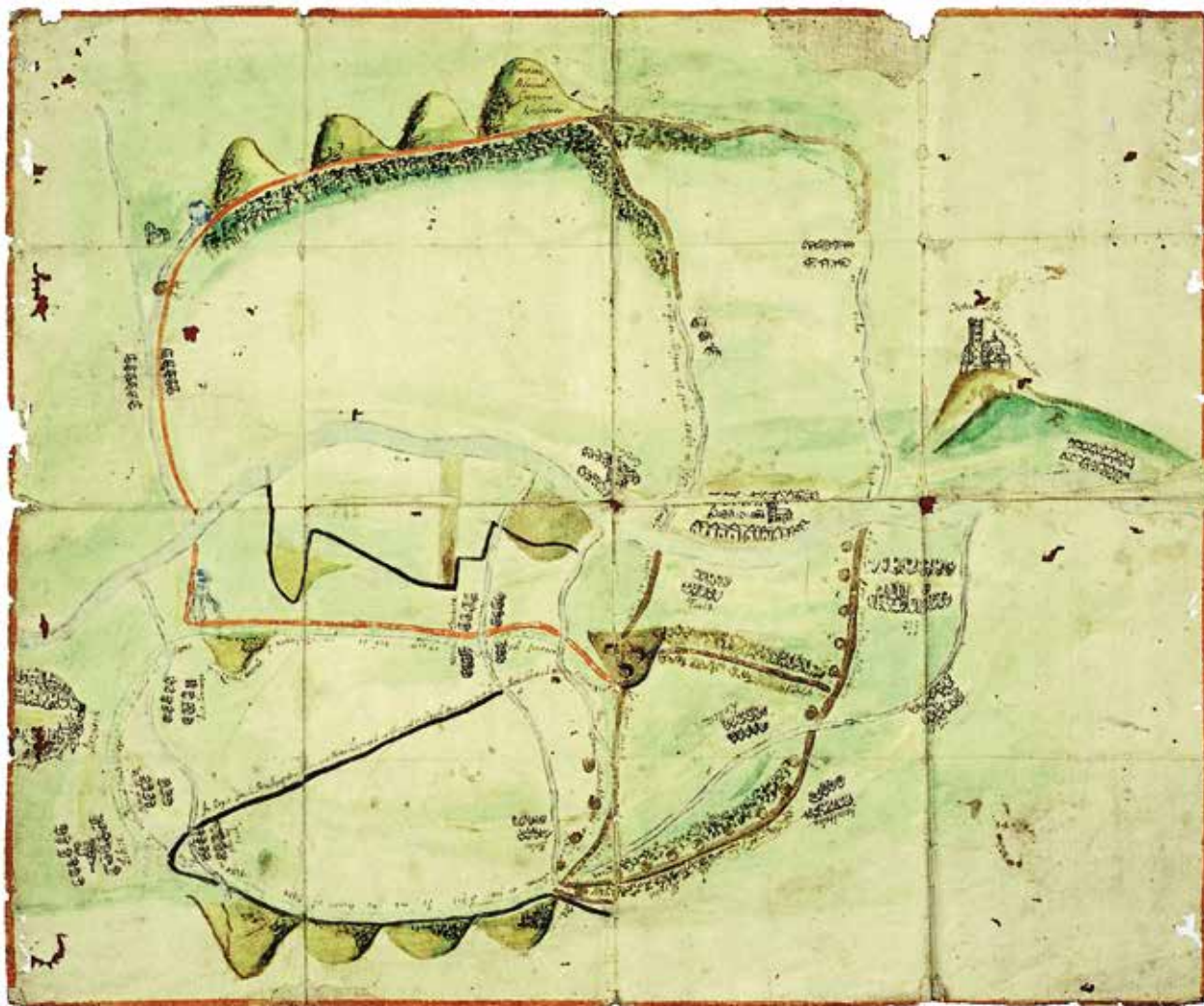
polskiej scenie politycznej. Każdorazowa nominacja była dobrym miernikiem aktualnego kursu polityki węgierskiej na dworze krakowskim – choć starostowie zwykle rzadko przebywali na Spiszu, wyręczając się w zarządzaniu tenetą podstarościami i burgrabiami.

Przejścia graniczne między Węgrami i Królestwem Polski oraz ich znaczenie w historii

Posiadanie enklaw na Spiszu miało olbrzymie znaczenie polityczne, umożliwiało bowiem pełną kontrolę nad górkimi transkarpaccymi przejściami granicznymi do Polski wzdłuż Popradu przez Muszynę (co wzmiankowano w falsyfikacie datowanym na 1248 r., sporządzonym przed rokiem 1288; w 1312 r. zaś przez odnotowały to źródła węgierskie jako *Antiqua Porta*) i Piwniczną do Sącza oraz ułatwiało dozór przejścia zwanego *Porta Regni* (poświęconego od 1256 r. w pobliżu dzisiejszych Buszowiec (Stragar), w linii zaskoków⁵. Za wspomnianą bramą droga prowadziła do Podolińca, ewentualnie przez Przełęcz

⁴ A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 1–16, Warszawa 1899–1913, tu t. 5, s. 258–259, 366–367; S.A. Sroka, *Polacy na Węgrzech za panowania Zygmunta Luksemburskiego 1387–1437*, Kraków 2001, s. 102, 133–135, 138–140, 152.

⁵ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, t. 2, wyd. R. Marsina, Bratislavae 1987, s. 382, nr 550; s. 216, nr 308; *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, t. 1, wyd. J. Bárdossy, Leutschoviae 1802, s. 46–47, nr 10.

Mapa 3. Mapa północnego Spisza z 1664 r.

Toporeką w Spiskiej Magurze (Toporec – Wielka Leśna – Rychwałd–Lechnica/Lechnicz–Sromowce–Czorsztyń), w kierunku Nowego Targu i dalej – do Dobczyc i Nowego Sącza. Oba stare przejścia zostały wykorzystane podczas węgierskiego najazdu na ziemię sądecką w końcu 1410 r. – oddziały wojewody siedmiogrodzkiego Ścibora ze Ściborzyc wkroczyły do Małopolski drogą przez Sromowce, spaliły Stary Sącz i przedmieścia Nowego Sącza, wycofywały się zaś trudną górską drogą wzdłuż Popradu przez Muszynę. Trzecie przejście transkarpackie łączyło Lubowlę i Piwniczną. Wspomniana droga ze starej Lubowli obok karczmy Kremná / Krempachy (w 1553 r. Tawerna Krempak) doliną potoku Krępak (Hranična) prowadziła do Piwnicznej

i dalej do Nowego Sącza. Opuszczając Polskę, królowa Elżbieta Łokietkówna w 1378 r. na terenie dzisiejszej miejscowości Mniszek nad Popradem wydała dokument *pod Mniszkiem nad rzeką Poprad, gdzie opuszcza Węgry (apud Mnysszkonem iuxta fluvium Poprad Vngariam transeundo*. Tutejszy erem, leżący na wspomnianej drodze między Lubowlą i Piwniczną pisemnie jest poświadczony już w 1323 r. (*locus heremitorii*)⁶. Droga ta została odnotowana w lustracjach dróg z lat 1564–1570 jako *trakt wielki* czyli *stary* (1564) obok traktu Piwniczna–Muszyna–Bardiów (w XVI w. najstarszy trakt przez Piwniczną i Muszynę nieco utracił na znaczeniu i zapewne dlatego traktem wielkim w 1564 r. nazwano jego nowsze odgałęzienie z Piwnicznej do doliny potoku Krępak i do

⁶ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*, t. 2, wyd. V. Sedlák, s. 456, nr 1050.

Lubowli⁷. Szlaki te już przed 1412 r. były wykorzystywane przy okazji negocjacji polsko-węgierskich i organizowania zjazdów w Lubowli (panów polskich z pretendencją do tronu polskiego Zygmuntem Luksemburskim w 1384 r., czy też królów Władysława Jagiełły i Zygmunta Luksemburskiego w 1412 r.), na które ich polscy uczestnicy przybywali z Nowego Sącza⁸.

Zastaw spiski, ewentualnie posiadanie starostwa spiskiego umożliwiało kontrolę transkarpackich szlaków komunikacyjnych i handlowych oraz ułatwiało prowadzenie działań wojskowych i politycznych wobec Węgier w całym badanym okresie (XV–XVIII w.); zwrócić należy uwagę zwłaszcza na wydarzenia lat 1410, 1430, 1440–1444, okres rządów Macieja Korwina (zwłaszcza lata 70. XV w.) i okres potopu szwedzkiego w połowie XVII w. W drugiej połowie XVII w. wszystkie strategiczne argumenty za niezwracaniem Węgom Spisza (jako polskiego przedpoła obronnego) zebrał w swym traktacie Stanisław Herakliusz Lubomirski (1671), uzasadniając przy tym polskie prawa do Spisza, a przy okazji broniąc także swej perły majątkowej – trzymanego w tenucie starostwa⁹.

Polityczne korzyści płynące z posiadania enklaw na Spiszu stały się oczywiste już w 1430 r. i w latach 1440–1444. Omawiając wewnętrzny kryzys wywołany planami koronacyjnymi Witolda, Długosz informuje, że król rzymski Zygmunt Luksemburski usiłował nawiązać kontakt z litewskim pretendencją i przesłać mu insygnia koronacyjne. Na Litwę próbowali się przedostać posłowie

Zygmunta: od strony Cesarstwa (przez Nową Marchię i Prusy) arcybiskup magdeburgski (Günter von Schwarzburg), od strony Węgier (a więc i przez Spisz) Piotr Iugo syn Henryka z Tarkeo, *magister tavernicorum regalium* (urząd łączący kompetencje marszałka nadwornego i skarbowe z nadzorem nad sądownictwem miejskim), Wawrzyniec Hédervári – wielki koniuszy i Władysław – przełożony odźwiernych królewskich, od strony Czech zaś Przemek książę opawski¹⁰. Dwa ostatnie poselstwa najpewniej miały za zadanie odwrócić uwagę (daremnie zresztą) od właściwego orszaku arcybiskupa. Polacy zablokowali przejścia graniczne przy pomocy pospolitego ruszenia rycerstwa – dobrze udokumentowane źródło jest pogotowie rycerstwa wielkopolskiego pod Turzą Górą przy „drodze margrabskiej” (od strony Nowej Marchii) w okresie przed 19 sierpnia – po 26 września 1430 r.¹¹ Górskie przejście koło Muszyny i przeprawę pod Czorsztynem obsadziła szlachta małopolska (najpewniej sądecka) pod dowództwem Piotra Szafrąncza, podkomorzego krakowskiego. Mandat Zygmunta do rady miasta Bardiowa, w kontekście wiadomości o wypadkach na pograniczu Nowej Marchii i Wielkopolski i pogotowiu zbrojnym na przejściach granicznych, informuje o możliwości starć w wyniku listów Piotra Szafrąncza, uwłaczających czci króla rzymskiego. Ich adresatem był wspomniany już Piotr, syn Henryka – *magister tavernicorum regalium* – można więc przyjąć, że ta papierowa wojna na słowa toczyła się na Spiszu¹². W okresie

⁷ Zestawienie źródeł i literatury: *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I–III, red. F. Sikora, Wrocław–Kraków 1980–2003, tu I, s. 473–474, II, s. 439–445; *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa (1257–1506)*, wyd. J. Piekosiński, t. I–II (cz. 1–4), Kraków 1879–1882, tu t. II, nr 387 (1372 r.); por. też H. Langerówna, *System obronny doliny Dunajca*, Kraków 1929, passim i mapa; *Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570*, wyd. B. Wyrozumska, Wrocław 1971, s. 32–33, 38 (tu droga z Piwnicznej przez Krempak); B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*, Kraków 1977, s. 70–76; F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XIV w. Województwo krakowskie (powiaty południowe)*, Kraków 1985, s. 145 (lustracja z 1564 r.).

⁸ *Joannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 1–12 [t. 1–9], Warszawa 1964–2001 (dalej *DHn*), tu ks. 10, s. 137–138 oraz ks. 11, s. 190–192; Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej *AGAD*), perg. 5560 = *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, wyd. M. Dogiel, t. 1, Wilnae 1758 (dalej *Dogiel*), s. 46–48 (traktat lubowelski z 15 marca 1412). Na zjeździe w 1412 r. zapewne przeprowadzono negocjacje o zastawie Polsce części Spisza.

⁹ T. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw Polski do ziemi spiskiej”*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931, s. 163–277.

¹⁰ Tamże, s. 163, *Joannis Dlugossi seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, wyd. I. Pauli, t. 1–5, *Opera*, t. 10–14 (dalej *DH*), tu t. 4, s. 400–405 = *DHn*, ks. 11, s. 285–289; por. *Rozbiór krytyczny „Annalium Poloniae” Jana Długosza*, red. J. Dąbrowski, t. 1–2, Wrocław 1961–1965, tu t. 1, s. 244–246.

¹¹ Zob. przyp. poprzedni oraz K. Górską-Gołaską, *Zasadzka rycerstwa wielkopolskiego na Drodze Margrabskiej pod Turzą Górą w 1430 r.*, „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*”, 23, 1976, s. 53–62.

¹² *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*, wyd. C. Wagner, Possonii–Cassoviae 1780, s. 105 = E. Janota, *Bardyjów*, Kraków 1862, s. 166–168; B. Ivanyi, *Bártya szabad királyi város levéltára 1319–1526*, 1: *kötet 1319–1501*, Budapest 1910, nr 220 = *Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z Węgrami*, wyd. S. Kutrzeba, Archiwum Komisji Historycznej, t. 9, Kraków 1902, nr 13, pismo Zygmunta z 28 X 1430, Norymberga.

jagiellońsko-habsburskich walk o tron węgierski w latach 1438–1439 Spisz stał się poboczną areną działań zbrojnych, w których główna rola przypadła staroście podolinieckiemu Piotrowi Szafrącowi¹³.

Ważną rolę odegrał Spisz w okresie krótkich rządów Władysława III Jagiellończyka na Węgrzech w 1440–1444 r. Stawką toczonych w tych latach walk (pod)starosty podolinieckiego Mikołaja Komorowskiego z Janem Giskrą, wodzem królowej wdowy Elżbiety było przerwanie łączności króla Władysława z polskim zapleczem¹⁴. Konflikt z Maciejem Korwinem toczył się głównie na Śląsku, na Podkarpaciu, Spiszu i Sądecczyźnie miał zaś charakter wojny pogranicznej, w czasie której przejściowo przez oddziały węgierskie zostały zajęte Żmigród i Muszyna. Zarówno w tych walkach, jak i w negocjacjach z 1472 r. poprzedzających układ pokojowy w Starej Wsi (1474 r.) dużą rolę odegrali ze strony węgierskiej dziedziczny żupan spiski Emeryk Zapolya, z polskiej zaś – starosta spiski Przeclaw z Dmosic¹⁵.

Starostwo spiskie po roku 1526

Znaczenie Spisza z pewnością wzrosło po klęsce mohackiej 1526 r., podziale Węgier na część turecką i habsburską i wzroście zagrożenia tureckiego. Od połowy XVII w. starostwo spiskie zaczęło odgrywać ważną rolę w polityce wewnętrznej Rzeczypospolitej jako terytorium stanowiące zaplecze dla działań aktorów tej polityki. W czasie „potopu szwedzkiego” starosta Jerzy Sebastian Lubomirski był czołowym – a przez pewien czas praktycznie jedynym – stronnikiem wygnanego

przejściowo króla Jana Kazimierza, którego w roku 1656 podejmował na Spiszu, a następnie eskortował do Dukli, jednocześnie czasowo przechowywał w depozycie w Lubowli skarbiec koronny¹⁶. Równie ważną rolę zaplecza dla uczestników wewnętrznych rozgrywek politycznych odegrało starostwo spiskie w XVIII w. – w czasie wojny północnej i towarzyszącej jej wojny domowej w Polsce oraz w okresie konfederacji barskiej.

Polityczne znaczenie starostwa spiskiego było też w pełni doceniane przez Węgrów. Po zdominowaniu żupy spiskiej przez węgierskie rody magnackie i włączeniu do niej pozostałych przy Węgrzech 11 miast spiskich, codziennością pogranicza na Spiszu stały się konflikty graniczne i zjazdy komisji granicznych, które od XVI w. zyskały charakter wręcz stałej instytucji. Kwestia zwrotu starostwa spiskiego była już od lat 40. XV w. immanentną składową stosunków polsko-węgierskich.

Początkowo wzajemne napady były dziedzictwem spraw ciągnących się od węgierskiej wojny domowej lat 1440–1444. W latach 1447–1448 król i panowie polscy ślali listy do panów węgierskich w sprawie napadów na polski Spisz, a więc na poddanych króla polskiego i uprowadzanie ludzi w niewolę przez żupana liptowskiego Pankracego *de Sancto Nicolao*, który w ten sposób usiłował wyegzekwować sumy należne mu od zmarłego króla węgierskiego i polskiego Władysława Jagiellończyka, oraz w sprawie odwetowych napadów Jana Trzeski na tereny węgierskie¹⁷. W lutym 1453 r. starosta Jan Oleśnicki w liście do mieszczan bardziowskich opisywał szkody wyrządzone w dobrach 13 miast spiskich przez Węgrów,

¹³ M. Vach, *Jagellovská kandidatura v Čechách a její ohlas na Slovensku v letech 1438–1439*, w: *Česko-polský sborník vědeckých prací*, t. 1, red. M. Kudělka, Praha 1955, s. 194–200; R. Heck, *Tabor a kandidatura Jagiellońska w Czechach (1438–1444)*, Wrocław 1964; P. Kartous, *Akcje polskich wojsk na území Slovenska v letech 1438–1439*, „Historický časopis”, 21, 1973, 1, s. 21–35.

¹⁴ J. Dąbrowski, *Władysław I Jagiellończyk na Węgrzech (1440–1444)*, Warszawa 1922, passim; J. Špirko, *Husiti, jiskrovici a bratřici v dejinách Spiša (1431–1462)*, Levoča 1937; M. Vach, *Jan Jiskra z Brandýsa a politický zápas Habsburků s Jagiellovci v l. 1440–1442*, „Historické štúdie”, 3, 1957, s. 179–223; *Philippi Callimachi Historia de rege Vladislao*, wyd. I. Lichońska, komentarz T. Kowalewski, tłum. A. Komornicka, Warszawa 1961; także odpowiednie partie *DH 5*.

¹⁵ K. Baczkowski, *Walka Jagiellonów z Maciejem Korwinem o koronę czeską w latach 1471–1479*, Kraków 1980; *Dogiel 1*, s. 60–75 (układy z lat 1472–1474).

¹⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, Warszawa 1880–1902 (dalej SG), tu t. 11, s. 137.

¹⁷ Zob. przypis 10.

w czerwcu zaś t.r. również król węgierski Władysław Habsburg (Pogrobowiec) pisał do Kazimierza Jagiellończyka w sprawie wzajemnych napadów, do których dochodziło na Spiszu pomiędzy ich poddanyymi¹⁸. Z początków XVI w. pochodzi informacja o próbie porozumienia w sprawie zapobiegania transgranicznemu zbiegostwu chłopów. W 1515 r. król polski wystosował mandat do Andrzeja z Kościelca, kasztelana wojnickiego, podskarbiego i starosty spiskiego, z zakazem wpuszczania zbiegłych osadników (*coloni*) z Węgier do 13 miast spiskich. Analogiczny mandat wystawił wówczas król węgierski i czeski Władysław Jagiellończyk do szlachty komitatu szaryskiego i spiskiego, zakazując jej przyjmować zbiegłych poddanych króla polskiego z 13 miast spiskich¹⁹. Sprawa napadów granicznych w XVI w. nie przestawała być aktualna. W lutym 1533 r. król polski Zygmunt I ponownie pisał do panów węgierskich w sprawie napadów ich poddanych na mieszkańców 13 miast spiskich²⁰.

Spory graniczne i komisje graniczne

Poważnym problemem codzienności były rozszczenia graniczne panów węgierskich wobec 13 miast spiskich. Ten mechanizm działał uniwersalnie. Kiedy w 1528 r. wojewoda sieradzki Hieronim Łaski, znany awanturnik, otrzymał od króla węgierskiego Jana Zapolyi godność dziedzicznego żupana spiskiego z Kieżmarkiem, natychmiast okazało się, iż tocząc wojnę przeciw wszystkim (zwalczał zwłaszcza Lewoczę – handlowego konkurenta Kieżmarku), popadł także w konflikty graniczne z mieszkańcami Białej Spiskiej, zajął jakieś należące do nich tereny i stał się adresatem listów króla polskiego Zygmunta I, w których władca oskarżał go o występowanie przeciwko

Ryc. 3. List króla Polski Zygmunta I Starego do Hieronima Łaskiego z 1539 r.

swojej ojczyźnie i informował, że konflikt może rozstrzygnąć tylko komisja węgiersko-polska, prawa węgierskie nie obowiązują bowiem na terenie starostwa spiskiego²¹. Można wręcz sądzić, iż fakt przynależności tych miast do starostwa (czyli polskiego zastawu) w dużej mierze chronił je przed roszczeniami granicznymi szlachty węgierskiej²².

Sprawy sporne na pograniczu spiskim od XVI w. w sposób systematyczny rozpatrywały komisje graniczne, powoływane albo *ad hoc*, albo też dla generalnego rozwiązania narastających konfliktów²³. Z komisji tych największymi przedsięwzięciami były komisje graniczne „Rueberiana” w 1580 r.²⁴ i generalna komisja graniczna „Barkocziana” w latach 1755–1756²⁵.

¹⁸ *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, t. 1–3, wyd. S.A. Sroka, Kraków 1998–2003, tu t. 2, nr 113; *Knigi polskoj koronnej Metriki Xv stolitija*, t. 1: *kniga nr 10 [z r.] 1447–1454*, wyd. A. Mysłowski, W. Graniczny, w: *Monumenta iuris cura paepositorum Chartophylacio Maximo Varsoviensi*, t. 2, Warszawa 1914, nr 183, s. 157.

¹⁹ *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. 1–4, 5, cz. 1, opr. T. Wierzbowski, t. 5, cz. 2, opr. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, red. J. Sawicki, t. 6, opr. M. Woźniakowa, Warszawa 1905–1919, 1961–1999 (dalej MS), tu t. 4, s. 144, nr 2484, 2485.

²⁰ *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis* 3, s. 66–67, nr 32.

²¹ *Acta Tomiciana*, t. 18, wyd. R. Marciniak, Kórnik 1999, nr 244, 265 (1536 r.); M. Gotkiewicz, *Reformacja i kontrreformacja*, s. 75 i n.; W. Urban, *Łaski Hieronim*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Warszawa 1973, s. 226–227.

²² Por. też J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, Katowice 1969, s. 121 i n.; zob. także przyp. następny.

²³ J. Radziszewska, *Komisje graniczne polsko-węgierskie od strony Spisza w XVI wieku*, w: *Mediaevalia* w 50. rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego, Warszawa 1960, s. 375–392.

²⁴ A. Czołowski, *Sprawa sporu granicznego przy Morskim Oku. Wywód historyczno-prawny z pięcioma kartami*, Lwów 1894, s. 20; J. Radziszewska, *Komisje*, s. 381; Kraków, Biblioteka Czartoryskich, rkps 762, s. 311–467, zwł. s. 313–421; *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis* 3, nr 53.

²⁵ A. Czołowski, *Sprawa sporu*, s. 20; O. Balzer, *O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Gradcu*, Lwów 1906, s. 88; J. Radziszewska, *Komisje*, s. 381; Kraków, Biblioteka Czartoryskich, rkps 764, s. 25–515; tamże, rkps 771, s. 35–286.

Ryc. 4. Potwierdzenie przywilejów Białej Spiskiej przez króla Polski Zygmunta I Starego z 1537 r. i pieczęć tego króla.

Próby przywrócenia zastawionych miast do Królestwa Węgierskiego

Węgrzy od XV w. nieustannie dążyli do odzyskania zastawu, jednak nie byli w stanie go wykupić, próby układów politycznych z dworem polskim okazywały się zaś nieskuteczne²⁶. Już w 1419 r. na zjeździe w Koszycach Władysław Jagiełło skłonny był zwrócić bez egzekucji długu

Spisz Zygmunтови Luksemburskiemu w zamian za współpracę przeciwko Krzyżakom, jednak sprzeciwili się temu panowie z jego najbliższego otoczenia. W 1436 r. na zjeździe w Kieżmarku Zygmunt Luksemburski zażądał od panów polskich i młodocianego króla Władysława zwrotu zastawionych siedzib bez wykupu, ale żądanie to zostało odrzucone²⁷.

Najpoważniejsza próba zmiany statusu starostwa spiskiego miała miejsce po objęciu przez Władysława III Jagiellończyka tronu węgierskiego w 1440 r. Dnia 30 grudnia tegoż roku w Budzie król polecił wszystkim miastom spiskim (13 miast zastawionych i 11 miast pozostających przy Węgrzech) wybierać wspólnego grafa oraz ustanowił jego siedzibę i centrum zjednoczonej prowincji w Kieżmarku, w tym też czasie [pod]starosta spiski mianowany przez Zbigniewa Oleśnickiego – Mikołaj Komorowski – został oddany przez króla pod rozkazy Mikołaja Perenyiego, starosty węgierskiej części Spisza. Na przeszkodzie w realizacji tego planu stanęła jednak rozpoczynająca się węgierska wojna domowa²⁸.

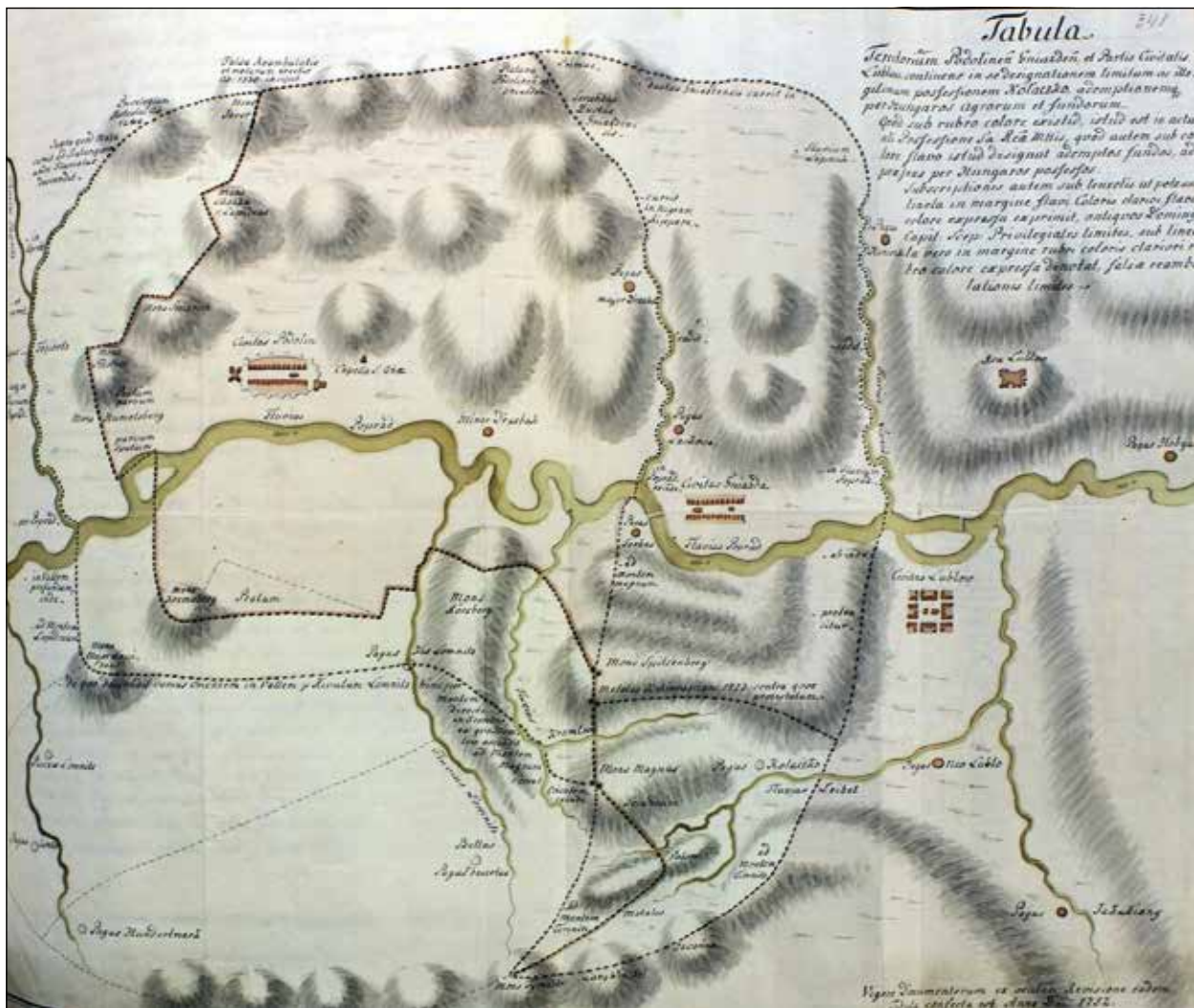
Jedyna wiadomość o wiarygodnej deklaracji wykupu zastawu i o próbie obustronnych negocjacji dotyczy czasów Macieja Korwina; opiera się jednak na skromnej i trudnej do weryfikacji podstawie źródłowej. W polskim Archiwum Koronnym przechowywany był odnoszący się do tej sprawy dokument, obecnie zaginiony, a dotyczący tytułu posiadania Spisza przez Koronę Polską. Po raz pierwszy dokument ten został wzmiankowany w połowie XVI w. (co związane było być może z ówczesnymi zabiegami węgierskimi o wykupienie zastawu spiskiego)²⁹. Z aktu tego na pewno korzystali wówczas lustratorzy dóbr królewskich w 1564 r., albowiem jego streszczenie

²⁶ W. Semkowicz, *Granica polsko-węgierska w oświetleniu historycznym (Sprawa wykupu Spisza przez Węgry w XV–XVIII w.)*, s. 99 i n.; T. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw*, s. 163–277; J. Radziszewska, *Studia z dziejów*, s. 121–125; I. Chalupceky, *Snahy Uhorska o vykúpenie spišských miest z poľského zálohu v 15.–17. storočí*, „Historické štúdie”, 41, 2000, s. 115–120.

²⁷ *DHn*, ks. 11, s. 97–98; tamże, ks. XII, s. 165–166; *Analecta Scepusii sacri et profani*, cz. 1–4, wyd. C. Wagner, Viennae–Posonii–Cassoviae 1774–1778, tu t. 2, s. 90 n., 96; W. Semkowicz, *Granica*, s. 98.

²⁸ *DHn*, ks. 11, s. 97–98; tamże, ks. 12, s. 165–166; *Analecta Scepusii* 2, s. 90, nr 96. W. Semkowicz, *Granica*, s. 98

²⁹ O planach węgierskich wykupu zastawu w latach 1563–1574 zob. I. Chalupceky, *Snahy*, s. 117.

Mapa 4. Spór graniczny między Kołaczkiem i dominium lubowelsko-podolinieckim z 1752 r.

znalazło się w spisanej przez nich księdze lustracji województwa krakowskiego, w partii dotyczącej Spisza, zaraz po przytoczeniu *in extenso* treści przechowywanego w Archiwum Koronnym aktu zastawu miast spiskich z 1412 r.³⁰ *Ex authographo polono* odnotowano ten dokument także w Inwentarzu Archiwum Koronnego z 1682 r., nie podając jednak jego daty³¹. Na dokument ten powoływał się wreszcie Stanisław Herakliusz Lubomirski w swym traktacie o polskich prawach do Spisza

z 1671 (lub 1674 r.) r., jako jedyny wymieniając jego datę: *Anno 1470. Post obitum Sigismundi regis etc.*³² Sformułowanie *ex autographo polono* charakter dokumentu lub zbioru, w którym był przechowywany. Raczej jednak sam dokument sporządzony był po łacinie, co można przypuszczać na podstawie łacińskojęzycznych cytowanych z niego fragmentów oraz z podobnej struktury łacińskojęzycznych odpisów w lustracji

³⁰ Lustracja województwa krakowskiego 1564, cz. I-II, wyd. J. Małeki, Warszawa 1962–1964 (dalej *Lustracja woj. krak.* 1564), tu cz. I, s. 198–199.

³¹ *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur per commissarios a sacra regia maiestate ad revidendum [...] deputatos confectum anno Domini MDCLXXXII*, wyd. E. Rykaczewski, Lutetiae Parisiorum–Berolini–Posnaniae 1862 (dalej *RykInv.*), s. 235–236.

³² T.E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw*, s. 263–277 (datuje traktat raczej na 1673/1674 r.), zwił. s. 270–271; M. Marcinowska, *Lubomirscy starostowie sędccy i spisy*, Nowy Sącz 1998, s. 51 (1671 r.). Traktat nosił tytuł: *Informacja potrzebna bardzo Rzeczypospolitej o prawie własnym i dziedzicznym, które ma Rzeczypospolita do Spisza i części ziemi węgierskiej przeciwko pretensjom cesarza IC Mości, tudzież jako wiele Rzeczypospolitej zależy na utrzymaniu tego kraju.*

z 1564 r. i Inwentarzu Archiwum Koronnego z 1682 r. (odpowiednie partie odpisów w tych źródłach różnią się jednak formą gramatyczną niektórych słów i fragmentów, co dowodzi, iż odpis z 1682 r. nie powstał na podstawie wpisu do księgi lustracji z 1564 r., a więc oba te odpisy zostały dokonane niezależnie od siebie z tej samej podstawy). Gdyby wreszcie dokument był polskojęzyczny, to trudne do uzasadnienia byłoby wpisanie jego łacińskojęzycznego omówienia do polskojęzycznej lustracji z 1564 r. Z treści dokumentu wynika, iż król węgierski Maciej Korwin zadeklarował zamiar wykupienia od króla polskiego zastawu spiskiego za przewidzianą dokumentem zastawnym z 1412 r. sumę 37000 kop szerokich groszy czeskich. Przebieg przetargu miał być następujący:

Anno 1470³³. Post obitum Sigismundi regis³⁴ Mathias rex Hungariae praefatam summam pecuniarum seu grossorum Bohemicalium voluit praefato Regi Poloniae reponere³⁵ et antedictas 13 civitates seu oppida eximere ac liberale, quae impignoratae fuerant³⁶. Sed rex Poloniae una cum prelatibus ac baronibus suis restituere noluit allegan[do] praescriptionem factam³⁷. Tunc rex Hungariae evocavit regem Poloniae ad Sedem Apostolicam ex ea, quod bona sua retineret et de eis usura reciperet. Et cum hac causa aliquandiu ventilata fuisset, tandem a domino apostolico tale responsum receperint, quod in tam re dubia utiquae pars eligeretur

4 doctissimos ac discretos viros qui causam hanc discuterent et quodquod ipsi concluderent hoc ratum fore³⁸; tunc ambo partium tam Ungari quam Poloni 4 doctores elegerint, qui Vratislaviae magna cum deliberatione tractan[tes] pro et contra arguen[tes] tandem concluderunt similiter, praescriptionem factam, ac si pro praefata pecunia iam dicta castra, civitates et oppida empti fuissent, perpetuis temporibus regi Poloniae cedere debent³⁹ [...] ⁴⁰, atquae haec descriptio Vratislaviae in praetoriis facta, hic ex autographo polono adducitur⁴¹.

A zatem, wedle cytowanego dokumentu, Kazimierz Jagiellończyk, wsparty przez polskich panów rady, odmówił zgody na wykup, król węgierski zaś odwołał się do papieża. Po zbadaniu sprawy przez Stolicę Apostolską obaj władcy zostali zaproszeni do wydelegowania czterech (po dwóch?) przedstawicieli, którzy odbyli burzliwą debatę w ratuszu (*in praetoriis*) we Wrocławiu – zapewne w obecności przedstawiciela papieskiego. Jej wynik znany jest z niejasnej stylizacji odpisu z 1564 r. i jednoznacznej wersji odpisu z 1682 r. Odpis z 1564 r. byłby bardziej logiczny po emendacji: *si pro praefata pecunia iam dicta castra, civitates et oppida empti non fuissent, perpetuis temporibus regi Poloniae cedere debent⁴²* – a zatem miasta spiskie pozostałyby wieczyście przy Koronie Polskiej, jeśli król węgierski nie wykupiłby ich za olbrzymią sumę pożyczki (nie mógłby zatem ofiarować mniej). Być może strona polska

³³ Fragment występujący tylko w memoriale Lubomirskiego; por. T.E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw”, s. 270.*

³⁴ Fragment występujący we wpisie do lustracji z 1564 r. (*Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 198*) i w memoriale Lubomirskiego (T.E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw”, s. 270*). W dalszej partii Lubomirski omawia, a nie cytuje dokument. Od następujących dalej słów *Mathias rex Hungariae praefatam summam* tekst zbieżny (z odmiankami gramatycznymi) w odpisach w lustracji z 1564 r. (*Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 198–199*) i inwentarzu Archiwum Koronnego z 1682 r. (*RykInv.*, s. 235–236).

³⁵ Tekst wedle wpisu do *Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 198*. W *RykInv.*, s. 235: *Mathias rex Hungariae praefatam summam sexagenorum latorum grossorum Bohemicorum voluit Casimiro Regi Poloniae reponere.*

³⁶ Wedle wpisu do *Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 198*. W *RykInv.*, s. 235: *et dictas civitates seu oppida eximere et liberale ex pignore.*

³⁷ Wedle wpisu do *Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 198*. W *RykInv.*, s. 235: *Sed rex Poloniae una cum proceribus, praelatis et baronibus suis restituere noluit, allegans praescriptionem factam.*

³⁸ Wedle wpisu do *Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 198*. W *RykInv.*, s. 235: *Tum Mathias rex convocavit regem Poloniae ad sedem Apostolicam et quod bona regni sui restitueret et de iis usuram reciperet. Quum haec causa aliquandiu ventilata fuisset, tandem a sede apostolica uterque rex tale responsum accepit, ut in re tam dubia utraquae pars eligat doctissimos et discretos viros quatuor, qui hanc causam discutiant.*

³⁹ Wedle wpisu do *Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 198–199*. W *RykInv.*, s. 235: *Tum ambae partes quatuor viros pro et contra elegerunt, qui hanc causam magna cum deliberatione tractarunt, serio argumentantes Vratislaviae, tandem concluderunt similiter praescriptionem factam, ac praefata castra, civitates et oppida perpetuis temporibus regi Poloniae adjudicaverunt, cui et in posterum cedere debebunt.*

⁴⁰ W tym miejscu odpis w *Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 199*, kończy się formułą: *Haec ille.*

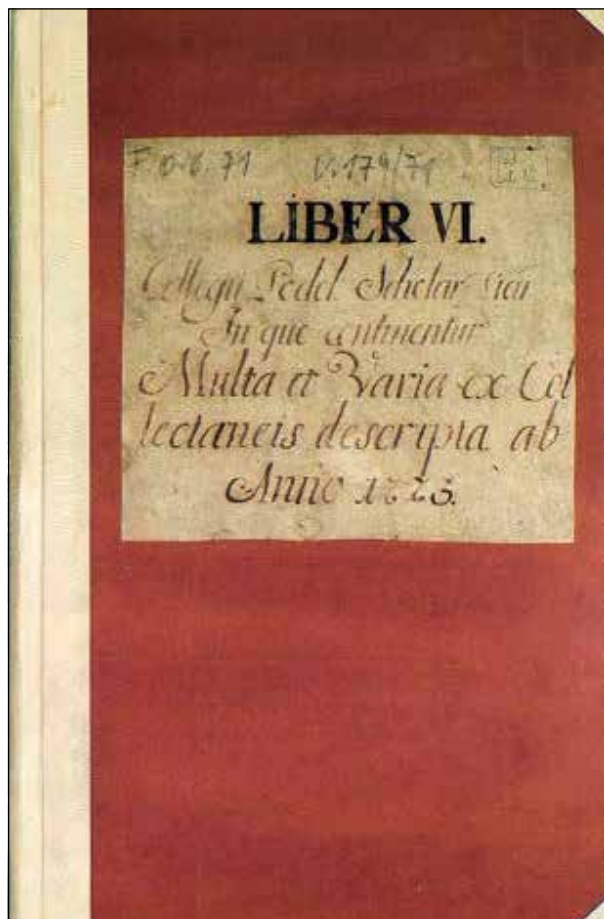
⁴¹ Ten fragment tylko w *RykInv.*, s. 236.

⁴² Zapis z 1564 r. byłby bardziej logiczny po dodaniu *non: si pro praefata pecunia iam dicta castra, civitates et oppida empti (non) fuissent, perpetuis temporibus regi Poloniae cedere debent.*

mogłaby później argumentować, iż Polska nabyła prawa wieczyste do zastawu spiskiego, gdyż król Maciej Korwin wbrew zobowiązaniom nie przeprowadził wykupu. Stylizacja odpisu z 1682 r. jest mniej prawdopodobna, sugeruje bowiem wprost bezpośredni wyrok papieski, przysądżający Spisz stronie polskiej, którą to interpretację najbardziej wyostrzył Lubomirski w 1671 (1674) r. Stylizacja powyższych fragmentów sugeruje, iż zostały one odpisane raczej z narracji dokumentu (nieznanego bliżej „wyroku wrocławskiego”?) niż z innego typu źródła (np. historiograficznego).

W literaturze nie dostrzeżono dotąd najwcześniejszego odpisu powyższego dokumentu w 1564 r. Akt ten, różnie interpretowany na podstawie odpisu w inwentarzu z 1681/1682 i omówienia Lubomirskiego z 1671 (1674) r., datowany był w literaturze przeważnie na ok. 1490 r., a to na podstawie informacji kronikarza pruskiego Weinreicha o nieznanym bliżej (i niedatowanym) staraniach Macieja Korwina o odzyskanie Spisza⁴³. Wydaje się jednak, iż w 1489–1490 r. Maciej Korwin (zmarły w 1490 r.) był już zbyt słaby, aby podejmować zabiegi o odzyskanie Spisza, na Węgrzech zaś zaogniała się już walka o schedę po nim⁴⁴.

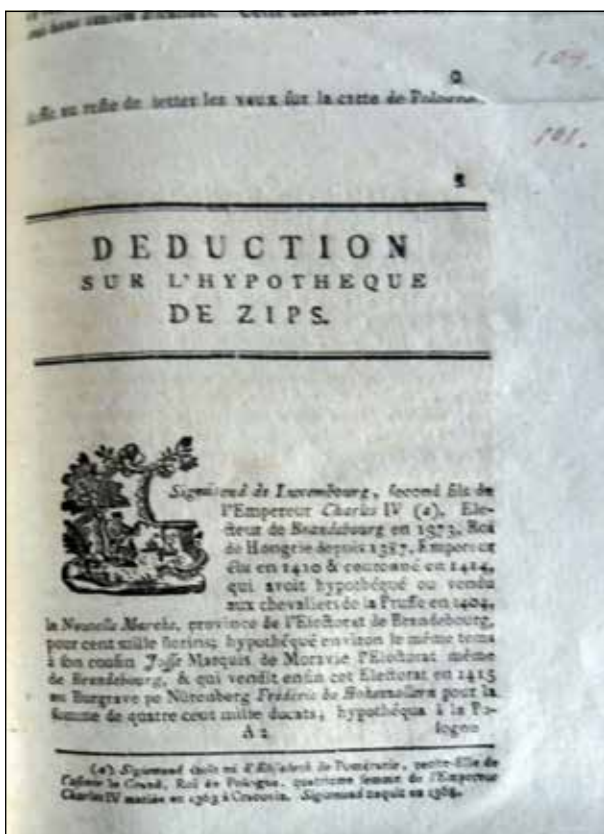
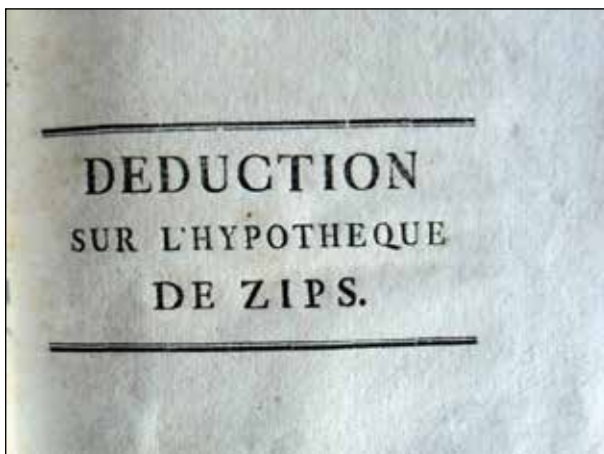
Wydaje się, iż negocjacje polsko-węgierskie o Spisz z udziałem papieskiego legata musiały mieć miejsce po śmierci niechętnego Koronie Polskiej papieża Piusa II (1464) i warunkach ogólnopolitycznych (wszak Kazimierz Jagiellończyk przez długie okresy pozostawał w konflikcie z Maciejem Korwinem) umożliwiających tocznienie negocjacji w ogóle. Najbardziej sprzyjający rozmowom o Spiszu był chyba okres 1472–1474, kiedy to toczono przerywane walkami negocjacje pokojowe. Pośrednikiem w nich był od roku 1472 kardynał Marek patriarcha akwilejski, w grudniu tego roku zaś Kazimierz Jagiellończyk wyznaczył swoich posłów do podjęcia rozmów z posłami węgierskimi w Nysie lub Wrocławiu. Pokój w Starej Wsi (na Spiszu) zawarto 21 lutego 1474 r., a tegoż dnia wydany został akt precyzujący dodatkowe warunki pokoju, dotyczące zwrotu zamków Żmigrodu i Muszyny, wydania jeńców, stosunków z wojewodą wołoskim, a także Spisza. W tej ostatniej sprawie utrzymano stan zastawu: *item quod inscriptiones tredecim civitatum in terra*

Ryc. 5. Okładka i pierwsze strony traktatu Stanisława Herakliusza Lubomirskiego z 1671 r. o prawach Królestwa Polskiego na Spiszu znanego także pod tytułem „Bardzo potrzebna informacja...”

⁴³ *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 4, wyd. Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle, Leipzig 1870, s. 778; W. Semkowicz, *Granica*, s. 99 n.; T.E. Modelski, *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw*, s. 270–271 (tu omówienie pozostałych prac).

⁴⁴ K. Baczkowski, *Walka o Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju*, Kraków 1995.

Ryc. 6. Detal strony tytułowej i pierwsza strona francuskiego traktatu „Uzasadnienie polskich praw do zastawu spiskiego” z 1772 r.

Scepusiensi utrimque observentur in omnibus eorum punctis, capitulis et clausulis, prout prefate inscriptiones sunt emanate. Sądzić można, iż te postanowienia są najbardziej spójne z omawianym wyżej wrocławskim rozstrzygnięciem wysłannika papieskiego we Wrocławiu⁴⁵. Brak śladów, że strona polska powoływała się na ten dokument w późniejszych przetargach z Węgrami. Jest pewne, iż – jeśli omawiany dokument jest autentyczny – to opisane w nim konkluzje musiały zostać odrzucone przez stronę węgierską. W XVI w. (jednak głównie od drugiej połowy tego stulecia) forsowanie przez Węgrów sprawy odzyskania starostwa spiskiego stale powracało bowiem w stosunkach polsko-węgierskich.

8 maja 1490 r. w Pradze Zapolyowie, dziedziczy żupani spiscy, uzyskali od króla czeskiego Władysława II Jagiellończyka obietnicę zwrotu zastawu spiskiego (Lubowli, Podolińca i 13 miast) w zamian za poparcie jego kandydatury na tron węgierski⁴⁶. Obietnica ta nie miała jednak nigdy szans na realizację, król Władysław nie dysponował bowiem w Polsce wystarczającymi wpływami. Strona węgierska powróciła do sprawy zwrotu Spisza w pierwszej połowie XVI w., jednak takie działania nasiliły się przede wszystkim w drugiej połowie tego stulecia i w połowie wieku XVII. Wspomniany traktat Stanisława Herakliusza Lubomirskiego powstał jako głos w dyskusji przy okazji tych przetargów⁴⁷. Dobrze znane stanowisko dworu węgierskiego znalazło np. wyraz w dokumencie Ludwika Jagiellończyka z 13 grudnia 1523 r. o kwestionowanych przez mieszczan Koszyc swobodach handlowych 13 miast spiskich na obszarze Królestwa Węgierskiego. Podkreślając, iż miasta te pozostają w zastawie (*in pignore*) u króla polskiego i interpelowany przez polskiego posła Krzysztofa Szydłowickiego o respektowanie przywilejów tych miast, oświadczył, że utrzymuje je w swobodach handlowych na terenie Węgier, albowiem *praetactae civitates non penitus a sacra Corona nostra alienate*

⁴⁵ K. Baczkowski, *Walka Jagiellonów*, passim; *Dogiel* 1, s. 60–75 (układy z lat 1472–1474), akt pokoju na s. 69–71; MS 1, 869, 958; *Codex epistolaria saeculi XV*, t. 1, wyd. A. Sokołowski, J. Szujski, t. 2–3, wyd. A. Lewicki, Kraków 1876–1894, tu t. 3, nr 160 (21 lutego 1474: protokół dodatkowy w sprawie Muszyny, Żmigrodu i Spisza).

⁴⁶ *Středověké listy ze Slovenska*, wyd. V. Chaloupecký, Bratislava 1937, nr 193; por. też J. Radziszewska, *Studia z dziejów*, s. 124.

⁴⁷ T.E. Modelski *Stanisława Herakliusza Lubomirskiego „Wywód praw*, zwł. s. 271; I. Chaloupecký, *Snahy*, s. 117–120.

*sint*⁴⁸. Królowie węgierscy podkreślali swe prawa do 13 miast poprzez nadawanie im przywilejów, bądź też potwierdzanie przywilejów nadawanych przez królów polskich, zaś miasta spiskie skwapliwie tę rywalizację wykorzystywały⁴⁹.

Przetargom dyplomatycznym towarzyszyła wreszcie walka o sympatie mieszczan z 13 miast, nasilona zwłaszcza od połowy XVII w. Można ją zilustrować dwoma przykładami: w grudniu 1649 r. cesarz Ferdynand III pisał do grafa 13 spiskich miast, że wie, iż ten sprzyja sprawie uwolnienia 13 miast *de manibus Polonorum*, w lutym 1674 r. zaś starosta spiski Stanisław Herakliusz Lubomirski, nawiązując do stanu bezkrólewia w Koronie Polskiej, przypominał 13 miastom, iż podlegają one wyłącznie jurysdykcji Rzeczypospolitej⁵⁰.

Obszar i znaczenie gospodarcze starostwa spiskiego w XV–XVIII w.

Terytorium podległe polskim tenentariuszom zostało określone w omówionym już wyżej akcie zastawu, wystawionym przez Zygmunta Luksemburskiego 8 listopada 1412 r. w Zagrzebiu. Obejmowało ono wówczas dominium królewskie wokół miast Lubowli (Starej), Podolińca i Gniazd z zamkami w Lubowli i Podolińcu i przyległymi wsiami oraz wydzielone z Prowincji 24 spiskich miast: Biała (Spišska Belá, Béla, Waltensdorf), Lubica (Lubica, Leibic, Leibitz), Wierzbów (Vrbov, Ménhárd, Menhardsdorf), Twarożna (Tvarožná, Duránd, Durlsdorf), Poprad (Poprad, Deutschen-dorf), Straże (Michelsdorf, Stráže, Strázsa), Filke (Wielka, Veľká, Felka, Oberwarth), Włochy (Walendorf, Spišské Vluchy, Olaszi, Szepesolaszi, Villa Latina), Kirchendorff (Spiskie Podgrodzie, Spišské Podhradie, Szepesváralja, Kirchdrauf), Nowa Wieś (Spišská Nová Ves, Igló, Zipser Neudorf, Nova Villa), Ruskinowce (Ruskinovce, Rúsžkin, Rewsdorf, Riessdorf), Matiaszowce (Mathesdorff, Matejovce, Mátyásfalu, Matzdorf), Sobota (Spišská Sobota, Szepesszombat, Szombat, Jurgenberg, Georgenberg, Mons Sancti Georgi). Zamki w Lubowli i Podolińcu stały się siedzibami polskich starostów.

Prowincja 13 miast spiskich powstała między 4 września i 5 listopada 1416 r., gdy doszło do

podziału dawnej Prowincji 24 spiskich miast na Prowincję 13 miast spiskich i Prowincję 11 miast spiskich⁵¹. Na jej czele stał posiadający najwyższe uprawnienia administracyjne i sądownicze graf, wybierany przez przedstawicieli miast. Grafowie związku miast swoje siedziby mieli w miejscu zamieszkania. Z tego powodu Prowincja 13 miast spiskich nie miała stałej siedziby, chociaż w literaturze pojawia się pogląd, iż była nią Spiska Nowa Wieś. Graf z wójtami 13 miast tworzyli małą radę. Ich spotkania z reguły odbywały się w miejscu zamieszkania grafów. Treść obrad małej rady dokumentuje na przykład ustalanie norm zachowania, którymi mieli się kierować mieszkańcy prowincji. W 1568 r. mała rada przyjęła następujące reguły zachowania, względnie normy prawne:

1. *Wszyscy ludzie pod karą więzienia lub grzywny w niedziele i święta mają chodzić do kościoła, słuchać kazania i przystępować do sakramentów.*
2. *Zabrania się sprzedaży podczas kazania wódki.*
3. *Podczas dzwonięcia w południe lub wieczorem każdy pod karą więzienia musi zdjąć czapkę z głowy.*
4. *Pod groźbą kary pręgierza zabrania się grzeszyć i przeklinać.*
5. *Zabrania się przedzenia. Gospodarz, w którego domu będzie wykonywane, zapłaci jednego złotego, służące, które będą w nim uczestniczyć, będą karane więzieniem. W piwiarniach zabrania się gry w karty i kości.*
6. *W miastach nie można tolerować szumowin. Służbę można zatrudnić tylko za wiedzą sądu. Włóczęgów, którzy nie chcą służyć, należy wygnąć.*
7. *W mieście zabrania się bez powodu strzelać ze strzelby.*
8. *Pod karą więzienia zabrania się długiego wysiadania i hałasowania.*
9. *Służącym pod karą 1 złotego zabrania się strzelania z bicia.*
10. *Od decyzji sądu można odwołać się wyłącznie pisemnie z pieczęcią miejską i to tylko do grafa lub od niego do komendanta zamku lubowelskiego.*
11. *Zabrania się dokonania zakupu, przekraczającego możliwości majątkowe nabywcy.*
12. *Wdowcy mogą się ożenić, a wdowy wydać się dopiero po uregulowaniu z dziećmi spraw majątkowych.*
13. *Aby uniknąć zbędnych rozpraw sądowych, strona, która przegra spór, musi opłacić wszystkie koszty.*

⁴⁸ *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis* 3, s. 60–61, nr 30: *praetactae civitates non penitus a sacra Corona nostra alienate sint.*

⁴⁹ J. Radziszewska, *Studia z dziejów*, s. 121–150.

⁵⁰ *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis* 3, s. 200–201, 241–242, nr 74, 84.

⁵¹ F. Žižák, *Provincia XI spišských miest a ich pečat'*, w: *Pocta Ivanovi Chalupeckém. Zborník príspevkov k slovenským dejinám vydaný pri príležitosti osemdesiatin doc. PhDr. Ivana Chalupeckého*, wyd. F. Fetko, M. Števík, Levoča 2012, s. 77.

14. W każdym mieście należy powołać 4 kuratorów do administrowania sierocymi majątkami.⁵²

Uproszczenie rozpraw sądowych małej rady nastąpiło w 1747 r., gdy Maria Józefa zdecydowała, że do sądzenia drobniejszych wykroczeń wystarczy graf i wójtowie miast Spiska Nowa Wieś, Lubica, Biała Spiska i Spiska Sobota. Do tego czasu czyniła to cała mała rada⁵³. Obok małej rady działała także duża rada, w której oprócz wójtów zasiadali przedstawiciele każdego miasta. Duża rada co roku wybierała grafa, tworząc razem z nim najwyższą instancję w Prowincji 13 miast spiskich. W czasach, gdy starostami byli Lubomirscy (1591–1745), to oni zatwierdzali wybory grafów, będąc równocześnie najwyższą instancją odwoławczą od decyzji grafa i dużej rady⁵⁴. Postanowienie o możliwości odwołania się od wyroku do grafa lub od jego decyzji do starosty spiskiego zawiera także rozporządzenie o charakterze prawnym z 1568 r.⁵⁵ Urzędnik bezpośrednio odpowiedzialny za administrację 13 miast spiskich miał siedzibę na zamku Lubowla. W XVI-wiecznych źródłach był określany jako *provisor oppidorum tredecim* (1564), będąc równocześnie pisarzem – *Revisor albo Pisarz 13 Myast Spiskich* (1570)⁵⁶. Według danych z lat 1564 i 1570 prowizor 13 spiskich miast w hierarchii administracji na zamku lubowelskim zajmował drugą pozycję po podstaroście lubowelskim⁵⁷. W lustracjach z XVII w. (1616–1617, 1627, 1664), z czasów panowania Lubomirskich, wśród urzędników zamku Lubowla prowizora nie wymienia się⁵⁸. W XVII w. 13 spiskimi miastami administrowali bezpośrednio podstarościowie, wymieniani także

jako gubernatorzy miast⁵⁹. Ten fakt dokumentuje zapis z 1678 r. – *ich Msciow. Panow zamku Lubowelskiego podstarosciach abo raciey gubernatorow y XIII. miasteczek Spiskich*⁶⁰.

Wedle rachunków z lat 1554–1557, 1563 (*regestrum* wymienia jednak tylko miasta obdarowane zwolnieniami podatkowymi przez króla), 1564–1565 i lustracji z lat 1564, 1569, 1664 i 1765, w skład tenuty wchodziły w tym okresie nieprzerwanie⁶¹:

– tworzące wspólnotę 13 miast spiskich *oppidun Durandi alias* Twarożna (1664: *Twarożna alias Dursdorff*, 1765: *Twarożna seu Durand*), Ruskinowce (*Ruskonowicze*, 1664: *Ruskinowce alias Risdorff seu Villa Quirini*, 1765: *Ruskinowice*), *oppidum Matthei* (Matiaszowce, *Matiaszowcze*, 1664: *Matiaszowce alias Matisdorff*, 1765: *Maciejowce seu Mathei Villa*), Lubica (*Laibicia*, *Libica*, 1664: *Libica*, 1765: *Lubica seu Labicium*), *Varalia alias* Podegrodzie (*Podogrodzie*, 1664: *Podogrodzie alias Varalium*, 1765: *Podogrodzie seu Varalia*), *Villa Latina alias* Włochy (1664: *Włochy alias Wallendorff seu Olassium vel Villa Latina*, 1765: *Włochy seu Olasinum*), Nowa Wieś (1664: *Iglaw seu Najdorff alias Nowawieś*, 1765: *Nowa Wieś seu Iglo*), *villa Menhardi alias* Wierzbow (1664: *Wierzbow seu Villa Menhardi*, 1765: *Wierzbow seu Menhard*), *Bella alias* Biała (1664: *Biała*, 1765: *Biała seu Beela*), Poprad (*Poprod*, 1664: *Poprod alias Dedicendorff*), *Fylka* (Wielka, 1664: *Filka*, 1765: *Telka*), Sobota (1664: *Sobota alias Girgenberk seu Mons Georgii*, 1765: *Sobota seu Mons Sancti Georgii*), Straże (1664: *Straże alias Michelsdorff*, 1765: *Straszki seu Michaelis Villa*);

– dobra składające się na dominium lubowelskie (*districtus Lublouiensis*), czyli posiadłości przyległe do zamku Lubowla: miasta Lubowla

⁵² I. Chalupický, *V polskom zálohu (1412–1772)*, w: *Dejiny Popradu*, red. I. Chalupický, Košice 1998, s. 71–72.

⁵³ I. Chalupický, *Prehľad vývoja verejnej spravy na Spiši*, „Sborník archivních prací”, 13, 1963, s. 138.

⁵⁴ Tamże, s. 134–138; I. Chalupický, *V polskom zálohu*, s. 65.

⁵⁵ I. Chalupický, *V polskom zálohu*, s. 72.

⁵⁶ *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 187; P. Wierzbicki, *Szlak spisko-sądecki*, Nowy Sącz – Stará Lubovňa 2010, s. 45.

⁵⁷ *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 187; P. Wierzbicki, *Szlak spisko-sądecki*, s. 45.

⁵⁸ P. Wierzbicki, *Szlak spisko-sądecki*, s. 48–53; *Lustracja województwa krakowskiego 1659–1664*, cz. I–III, wyd. A. Falniowska-Gradowska, F. Leśniak, Warszawa 2005 (dalej *Lustracja woj. krak. 1659–1664*), tu cz. II, s. 743–744.

⁵⁹ *Additamenta ad Initia progressus ac praesens status capituli*, wyd. J. Hradzky, Szepesváralja 1903–1904, s. 552–553; Štátny archív Levoča (dalej ŠA LE), pobočka Spišská Nová Ves (dalej pSNV), Magistrát mesta Spišská Nová Ves (dalej MMSNV), nr 388; ŠA LE, Provincia 16 spišských miest (dalej SM), Grófsky archív (dalej Ga), nr 55.

⁶⁰ F. Marcinová, *Knihy testamentov Starej Lubovne 1660–1747*, cz. 3, „Sandecko-spišské zošity”, 7, 2012–2013, s. 20.

⁶¹ J. Radziszewska, *Rachunki starostwa spiskiego z XVI wieku*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 29, Prace Historyczne III, Katowice 1974, s. 116 n.; teźże, *Regestrum starostwa spiskiego z 1563 roku*, „Śląskie Studia Historyczne”, 2, 1977, s. 185–202; *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 178–199; tamże, cz. II, s. 139, 140, 144–145, 148, 154–155, 158–159 (zestawienie dokumentów wspomnianych w lustracji); F. Kiryk, *Sandecjana w Państwowym Archiwum Powiatowym w Lewoczy*, „Rocznik Sądecki”, 24, 1996, s. 82–84 (lustracja z 1569 r.); *Lustracja województwa krakowskiego 1765*, cz. I–II, wyd. A. Falniowska-Gradowska, Warszawa–Kraków 1973 (dalej *Lustracja woj. krak. 1765*), tu cz. I, s. 26–35. Lustracja województwa krakowskiego z 1664 r. została wykorzystana za pośrednictwem SG 11, s. 137 (tu zestawienie wymienianych w niej miejscowości; część odczytów nazw budzi wątpliwości). W nawiasie podają odmianki nazw wedle lustracji z 1664 i 1765 r. oraz słowackie formy nazw tych osad, które w niniejszych tekstach nie były dotychczas wymieniane.

Ryc. 7. Król Polski Zygmunt August w 1551 r. potwierdza status rzemieślników Popradu, Spiskiej Soboty, Wielkiej i Straży oraz pieczęć przywieszona do tego dokumentu.

(1765 r.: Lubownia) z zamkiem, Gniazda *alias* Knyszyn i Podoliniec z zamkiem, folwark zamkowy w Lubowli, folwark zamkowy w Podoliniecu (powstał z roli miejskich wykupionych przez starostów Piotra Kmity 1522–1553 i Jana Bonera 1553–1562), wreszcie 8 wsi należących do dominium lubowelskiego – w tym 5 wsi prawa niemieckiego (*ville teutonice*, z tych czynsz roczny płatny w trzech ratach na niedzielę Laetare, na św. Jana i na św. Marcina, oraz opłaty wojenne, *censum bellicium*), a to: Nowa Lubowla (Nová Lubovňa), Forbasy, Hobgart (Obgart), Družbaki Wyżne (*Superior*, Vyšné Ružbachy) z karczmą i młynem i Družbaki Niżne (*Inferior*, Nižné Ružbachy) z młynem, oraz 3 wsie prawa wołoskiego (*villae valachicæ*): Jakubiany (Jakubany, lokacja w XIV w., ale ponownie osadzone na prawie wołoskim przez starostę Piotra Kmity, co potwierdził król Zygmunt August w roku 1551), Kamień (lokowany w XIV w., 1765 r.: Kamionka, dziś Kamienka), Jarzębina (Jarabiná, lokacja w XIV w., 1765 r.: Jastrzębina), oprócz tego zaś karczma Krempak (1551 przywilej królewski na karczmę i pobór myta dla Waśki Wołocha, za wstawiennictwem starosty Piotra Kmity), młyny w Lubowli i Gniazdach (tu młyn zamkowy – Lubowli), cło w Lubowli (wybierane po połowie przez celnika

króla polskiego i trycietnika (poborcy podatku *tricesima*) króla węgierskiego;

– dodatkowo w 1564 r. wymieniona została wieś Lackowa (*Laczkowa*) osadzona nieco wcześniej na nowo przez Szymona Gładysza na gruntach użytkowanych uprzednio przez kmieci z Forbasów i Kamienia.

Kolonizacja wołoska na terenie starostwa spiskiego

Osadnictwo wołoskie – notowane we wspomnianych wyżej zbiorczych zestawieniach począwszy od 1553 r. we wsiach Jakubiany, Kamionka i Jarzębina oraz przy okazji wzmianki o karczmie Krempak – było od XV w. organizowane przez starostów we wsiach opuszczonych. Najwięcej informacji dotyczy wsi Jakubiany. W 1497 r. starosta Piotr Kmity zezwolił sołtysowi Piotrowi i osadnikom wołoskim na zasiedlenie opustoszałych Jakubian (dawniej zamieszkałych przez Niemców i Słowian), z obowiązkiem płacenia po 1 florenie od domu i pola, obiednego w wysokości 1 florena et *unum temlow* (tymel) bryndzy od całej gromady oraz daniny 5 baranów od każdego stada 100 owiec, zgodził się też na użytkowanie przez Wołochów wygradzonych obszarów dla wypasu

Ryc. 8. Król Polski Zygmunt III Waza pisze do spiskiego starosty Kacpra Maciejewskiego w 1590 r. w sprawie przywilejów miasta Lubica oraz pieczęć opłatkowa króla Zygmunta III z tego dokumentu.

owiec (*curias alias koszary in silvis pro pascendis ovis*). W 1501 r. tenże starosta przekazał tamtejszemu sołtysowi Jackowi dwie zagrody (ogrodzone pola, *coszary*) wolne od danin i zezwolił mu na trzymanie tam dobytku, ponadto zaś nadał parochowi powstałej właśnie cerkiewki łąn wolny od świadczeń, uwolnił też wszystkich wołoskich osadników na rok od wszelkich świadczeń. Kolejny dokument starosty dla sołtysa jakubiańskiego został wystawiony w 1542 r. Wtedy podstarości lubowelski Stefan Bylina (*Stephanus Bilina Vice Capitaneus Lubloviensis*) i notariusz zamku lubowelskiego Jakub Lomnický (*Jacobus Lomnicki Notarius Ejusdem Arcis*) poświadczyli, że jakubiański sołtys od Piotra Kmity dostał także dwóch komorników⁶². W 1551 r. król Zygmunt August potwierdził zaś przywilej starosty z 1497 r.⁶³ W 1564 r. w Jakubianach odnotowano 22 osadników wołoskich (oraz 8 na półdworzyskach), w Kamionce (Kamieniu) – 20 wraz z popem (i 8 zagrodników), w Jarzębinie – 13 (i 5 zagrodników). Podobnie jak w Jakubianach, także w Jarzębinie i Kamieniu sołtysi posiadali po 2 wolne od danin zagrody (*curia*

alias koszary), karczmę i młyn. Struktura świadczeń we wszystkich trzech wsiach była podobna – Wołosi mieli płacić 5 baranów od stada 100 owiec (w 1564 r. danina ta przyniosła łącznie 130 baranów), daninę serową (w 1564 r. – łącznie 34 sery), daninę w bryndzy i sianie, dodatkowo zaś z każdej wsi *po jednym koczowi* z przeznaczeniem dla zamkowego głośnego i kuchennych, zaś osadnicy nie posiadający owiec mieli płacić *po popręgu*. Wreszcie Wołosi zobowiązani byli do posługi konnej – wedle dyspozycji z zamku winni udawać się do Polski lub Węgier⁶⁴.

W 1564 r. na rzecz folwarku w Lubowli obrabiane były m.in. opustoszałe pola *Haithowki*, *Piotrowany* (pozostałość po odnotowywanej w 1315 r. i później zanikłej wsi *Petri villa* k. Kamienia), *Litmanowa*⁶⁵. W 1567 r. starosta Mikołaj Maciejewski nadał sołectwo wołoskie w Kamieniu (Kamionce) Iwanowi, polecając dodatkowo osadzenie 6 Rusinów (Wołochów), którzy otrzymali ziemię w opustoszałych Piotrowianach, udzielając im rocznej wolnizny i wytyczając granice osady po górę Kiczora, gdzie zbiegały się granice węgierskiej wsi

⁶² ŠA LE, pobočka Stará Lubovňa (dalej pSE), Magistrat miasta Gniazda (Hniezdné) (dalej MMH), nr 13; J. Beňko, *Osídlenie severného Slovenska*, Košice 1985, s. 174 (tu pozostałe źródła i literatura).

⁶³ *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 185–186; *Lustracja woj. krak. 1659–1664*, cz. II, s. 720.

⁶⁴ Tamże, s. 186.

⁶⁵ Tamże, s. 180; J. Beňko, *Osídlenie*, s. 171.

Folwarska/Folwark/Folvark/Stráňany z dóbr niedzickich, Kamionki i wsi Jaworska⁶⁶. W średniowieczu Litmanowa rozwinęła się na podstawie dokumentu Ludwika Wielkiego z 1359 r., który synom Pawła z Petrowenca – Waclawowi i Tomaszowi – ofiarował kawałek lasu z lubowelskich dóbr zamkowych na założenie wsi na 30 łanach na prawie niemieckim. Ale pod koniec średniowiecza wieś opustoszała⁶⁷. Przywrócona do życia została w drugiej połowie XVI w. Dokument lokacyjny Litmanowej został ostatecznie wydany przez starostę Mikołaja Maciejowskiego w 1570 r. Starosta polecił wówczas Piotrowi Wisłowskiemu (jako zasadzcy) osadzenie 9 kmieci na opustoszałym polu *Lipmanowa* i udzielił im 12-letniej wolnizny, po upływie której mieli opłacać daniny i odprawiać służby na rzecz zamku lubowelskiego zgodnie z prawem wołoskim⁶⁸. Wołosi przejęli także odnotowywaną już w 1343 i ponownie od 1553 r. karczmę Krempak. Dnia 5 marca 1551 r. król Zygmunt August na prośby starosty Piotra Kmity nadał Waškowi Wołochowi przywilej na karczmę dziedziczną Krempak przy gościńcu w lesie królewskim Krempak pod górą o tej samej nazwie, wraz z zapisem na karczmie sumy 100 florenów, prawem poboru myta i z obowiązkiem odnowienia i utrzymywania drogi (do Piwnicznej) prowadzącej koło karczmy pod górą i przez tę górę⁶⁹. Oczywiście zjawisko osadnictwa wołoskiego od XV w. dotyczyło nie tylko obszaru starostwa spiskiego, lecz objęło także inne tereny części Żupy Spiskiej⁷⁰.

Na tych terenach oraz w okolicy karczmy Krempak (wymienianej już w przywileju

Ryc. 9. Źródłem bogactwa 13 spiskich miast zastawnych były królewskie przywileje, które polscy królowie zazwyczaj potwierdzali. Powyżej pieczęć króla Polski Michała Korybuta Wiśniowieckiego z 1669 r.

lokacyjnym Lubowli z 1343 r.)⁷¹ rozwijały się później od przełomu XVI i XVII do XVIII w. procesy osadnicze, podsumowane opisem w inwentarzu klucza lubowelskiego i podolinieckiego z 1746 r. i w lustracji z 1765 r. Lustracja ta wymienia powstałe w międzyczasie wsie: Litmanowa (Litmanová), Granastów, Wyżny i Niżny Krępak (dziś Krepachy), Pilchów (Pilhov), Kacze (Kače) i Sulin (Sulín)⁷². Sulin i Krępak powstały już na przełomie XVI i XVII w.⁷³

⁶⁶ *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis*, t. 2, wyd. Michael Schmauk, Szepesváraljae 1889, s. 425–428, nr 264; J. Beňko, *Osídlenie*, s. 176; M. Števík, *K vývoju sídelných pomerov na území spišského zálohu v rokoch 1412–1772*, „Z minulosti Spiša”, 20, 2012, s. 48.

⁶⁷ M. Števík, *Zakladacia listina Litmanovej v kontexte donácii pozemkových majetkov Eudovíta Veľkého na hradných panstvách Lubovňa a Plaveč v polovici 14. storočia*, „Spiš”, 6, 2012, s. 89.

⁶⁸ Szczegóły zob. J. Beňko, *Osídlenie*, s. 176 (tu źródła).

⁶⁹ MS 5, nr 5183; *Supplementum analectorum terrae Scepusiensis* 2, s. 388–389, nr 236; *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 187; J. Beňko, *Osídlenie*, s. 172 (przyp. 246), 175.

⁷⁰ J. Beňko, *Osídlenie*, s. 174–178; M. Marek, *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*, Martin 2006, s. 246–247.

⁷¹ Datę nadania przywilejów miejskich Lubowli w roku 1343 podaje lustracja z roku 1664 (*Lustracja woj. krak. 1659–1664*), cz. II, s. 710).

⁷² AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział XVIII, nr 26a; *Lustracja woj. krak. 1765*, cz. I, s. 24–35. W sprawie obszaru starostwa por. też np. I. Chalupický, *Prehľad vývoja*, s. 119–145; J. Radziszewska, *Studia*, s. 121–150; I. Chalupický, J. Beňko, *Mesto Podolíneč*, Podolíneč 1992; I. Chalupický et al., *Dejiny Krompách*, Košice 1981; I. Chalupický et al., *Dejiny Popradu*, Košice 1998; M. Suchý, *Spišské mestá v poľskom zálohu*, w: *Spišské mestá v stredoveku*, wyd. R. Marsina, Koszyce 1974. Krompachy rozwinęły się zapewne na północ od karczmy znanej z lat 1343, 1553–1564.

⁷³ M. Števík, *K vývoju sídelných pomerov*, s. 48.

Ryc. 10. List króla Polski Jana III Sobieskiego i Stanisława Herakliusza Lubomirskiego z 1676 r. Herby sygnatariuszy.

System podatkowy w starostwie spiskim

Zarówno wsie prawa niemieckiego w dominium lubowelskim, jak i 13 miast spiskich płaciły swe czynsze do zamku w Lubowli w trzech ratach – na niedzielę Laetare, na św. Jana Chrzciciela i na św. Marcina. Miasta broniły się przed oddawaniem czynszów staroście, powołując się na swoje stare przywileje. Uzyskiwały też ich potwierdzenia od królów polskich. W 1564 r. lustratorzy szacowali,

iż nie są potwierdzone zwolnienia na ok. 300 zł, których miasta nie odprowadzały. Niezależnie od czynszu wsie prawa niemieckiego płaciły podatki zwane *lignaliu* (obowiązek składania przez kmieci pewnej ilości drzewa), *aurigaliu* (zapewne od powinności dostarczania podwód z woźnicą) i *bellicaliu* (wojenne, opłata dla pana wyruszającego na wojnę), z karczmy Krempak/Krępak i młynów w dominium lubowelskim ściągano zaś porękwawiczne (*cirothecaliu*)⁷⁴.

⁷⁴ J. Radziszewska, *Rachunki*, s. 116 n.; J. Radziszewska, *Regestrum*, s. 185–202; *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 178–199; tamże, cz. II, s. 139, 140, 144–145, 148, 154–155, 158–159 (zestawienie dokumentów wspomnianych w lustracji); *Lustracja woj. krak. 1765*, cz. I, s. 26–35.

Tab. 1. Rozwój stosunków osadniczych w dominium lubowelskim i podolinieckim w czasach starostwa spiskiego (1412–1769)⁷⁵.

Miejscowość / rok	1412	1564	1664	1765
Nowa Lubowla	<i>Wylyblio*</i>	<i>Nowa Lubowlia</i>	<i>Nowa Lubowla</i>	<i>Nowa Lubowla</i>
Granastów	<i>Hoppongarth*</i>	<i>Obgart</i>	<i>Obgart</i>	<i>Hobgart</i>
Jakubiany Niżne	<i>Alsowiakabuagasa*</i>	<i>Jakubiany</i>	<i>Iakubiany</i>	<i>Jakubiany</i>
Jakubiany Wyżne	<i>Felsewiakabuagasa*</i>	-	-	-
Forbasy	<i>Furbas*</i>	<i>Forbaszy</i>	<i>Forbasy</i>	<i>Forbassy</i>
Drużbaki Niżne	<i>Antiqua Raussembach*</i>	<i>Druszbak Nizny</i>	<i>Druszbak Niżny</i>	<i>Niżne Drużbaki</i>
Drużbaki Wyżne	<i>Noua Raussembach*</i>	<i>Druszbak Wyszni</i>	<i>Druszbak Wyszny</i>	<i>Wyżne Drużbaki</i>
Kamionka	<i>Stejn*</i>	<i>Kamien</i>	<i>Kamien</i>	<i>Kamionka</i>
Piotrowany	<i>Petersdorff*</i>	<i>Piotrowany (majer)</i>	-	-
Jarzębina	<i>Gyrem alio nomine Sombach*</i>	<i>Jarzebina</i>	<i>Iarzębina</i>	<i>Jastrzębina</i>
Lackowa	<i>Laczenhaw – Laczenseyff*</i>	<i>Laczkowa</i>	<i>Laczkowa</i>	<i>Lackowa</i>
Hajtówki	<i>Dewazenhaw*</i>	<i>Haithowki (majer)</i>	-	-
Litmanowa	<i>[Litmanuagasa]**</i> (predpokładany názov v stredoveku)	<i>Lithmanowa (majer)</i>	<i>Litmanowa</i>	<i>Litmanowa</i>
Krępak	<i>[taberna]*** (1343)</i> (krčma)	<i>[Taberna Krempak]</i> (krčma)	<i>Krempak Wisny z Karczmą</i>	<i>Wyżny Krępak</i>
Sulin	-	-	<i>Szulin</i>	<i>Sulin</i>
Kacze	-	-	<i>Kacze</i>	<i>Kacze</i>
Niżny Krępak i Pilchów	-	-	<i>Krempak Nizny</i>	<i>Niżny Krępak i Pilchow</i>
Granastów	-	-	-	<i>Gronastow</i>

Najwyższe podatki spośród 16 miast starostwa spiskiego płaciły: Lubica, Spiska Nowa Wieś, Spiskie Włochy i Spiskie Podgrodzie, najniższe Spiska Sobota, Ruskinowce i Straże. Łączna ustalona kwota podatków z 13 miast spiskich wynosiła około 3000 fl. (złotych węgierskich)⁷⁶. Wysokość podatków dla poszczególnych miast Prowincji 13 miast spiskich przez stulecia w zasadzie nie zmieniła się. Jedyna poważniejsza zmiana dotyczyła

Wielkiej, która w 1664 r. płaciła podatek w przybliżeniu o jedną czwartą wyższy niż w roku 1564⁷⁷. Podstawą podatków był podatek od nieruchomości, określony już w przywileju z 1271 r., ewentualnie jego potwierdzeniu w roku 1317. Nakładany był na miasta w zależności od zajmowanego przez nich obszaru⁷⁸ i nie oddawał rzeczywistego potencjału ekonomicznego, ewentualnie liczby mieszkańców poszczególnych miast.

⁷⁵ M. Števík, *Šestnásť spišských miest v rokoch 1412–1876. Katalóg výstavy, Spišská Nová Ves 2012*, s. 37–38.

* Krótko przed zastawem w roku 1408, siedziby dominium lubowelskiego zostały przedmiotem donacji Zygmunta Luksemburskiego na rzecz Emeryka z Perína. Przytoczony dokument jest pierwszym średniowiecznym pełnym źródłem do poznania stosunków osadniczych wspomnianego dominium (przyp. M. Števík).

** Litmanowa rozwinęła się po roku 1359 na terenie, który pierwotnie należał do lubowelskich dóbr zamkowych. We wspomnianym roku na podstawie donacji Ludwika Wielkiego tereny te zostały majątkiem szlachciców z Petrowenca, którzy na prawie niemieckim założyli tu Litmanowę. Jej sołtysem został niejaki Litman, bez wątplenia pochodzenia niemieckiego. Średniowieczna nazwa wsi jest nieznana. Prawdopodobnie nazywała się Litmanuagasa, t.j. Litmanova Poruba (przyp. M. Števík).

*** Na wschód od Vabca, niedaleko źródła potoku Krępak (Hraničné), obok najważniejszej drogi z Lubowli do Polski, istniała karczma, od której około 1 km na wschód, najpóźniej na początku XVII w. powstała nosząca taką samą nazwę osada. Karczma po raz pierwszy jest wzmiankowana w 1343 r. (przyp. M. Števík).

⁷⁶ *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 195.

⁷⁷ Tamże; *Lustracja woj. krak. 1659–1664*, cz. II, s. 741.

⁷⁸ I. Chalupický, *V pol'skom zálohu*, s. 74.

Tab. 2. Wysokość podatków miast starostwa spiskiego według lustracji w latach 1564, 1664 i 1765⁷⁹.

Miasto	1564 wymiar podatku zapłacony	1664 Zapłacony	1765 Zapłacony
Lubica	Ung. fl.* 487½ Ung. fl. 436½	Ung. fl. 487½	17 963 złp. 4 gr
Spiska Nowa Wieś	Ung. fl. 374/14/12 Ung. fl. 356/14/12	Ung. fl. 375	15 972 złp. 18 gr
Spiskie Włochy	Ung. fl. 352 ½ Ung. fl. 214/26	Ung. fl. 352	13 208 złp. 14 gr
Spiskie Podgrodzie	Ung. fl. 328/25 Ung. fl. 322/25	Ung. fl. 330	12 646 złp. 14 gr
Biała Spiska	Ung. fl. 276 Ung. fl. 270	Ung. fl. 276	11 387 złp. 15 gr
Wierzbów	Ung. fl. 225 Ung. fl. 0	Ung. fl. 225	8 260 złp. 27 gr
Twarozna	Ung. fl. 225 Ung. fl. 90	Ung. fl. 225	7 203 złp. 27 gr
Wielka	Ung. fl. 142 ½ Ung. fl. 142 ½	Ung. fl. 195	7 539 złp. 28 gr
Maciejowce	Ung. fl. 180 Ung. fl. 90	Ung. fl. 180	6 253 złp. 15 gr
Lubowla	Pol. fl. 200 (Ung. fl. 180) Pol. fl. 744/1**	Pol. fl. 648/23/6****	3 647 złp. 18 gr
Poprad	Ung. fl. 142 ½ Ung. fl. 142 ½	Ung. fl. 142 ½	6 079 złp. 11 gr
Podoliniec	Pol. fl. 138/20 (Ung. fl. 124) Pol. fl. 126/4	Pol. fl. 279	3 303 złp. 0 gr
Gniazda	Pol. fl. 137/23/6 (Ung. fl. 124) Pol. fl. 192/13/6***	Pol. fl. 337/23/6	3 626 złp. 12 gr
Straże	Ung. fl. 120 Ung. fl. 120	Ung. fl. 120	5 135 złp. 26 gr
Ruskinowce	Ung. fl. 120 Ung. fl. 45	Ung. fl. 120	3 861 złp. 21 gr
Spiska Sobota	Ung. fl. 67½ Ung. fl. 67½	Ung. fl. 67½	3 142 złp. 6 gr

W 1564 r. najwyższe podatki spośród wsi starostwa spiskiego płaciły: Drużbaki Niżne, Nowa Lubowla, Jakubiany i Hobgart, najniższe Jarzębina, Forbasy i Kamionka. Najwięcej gospodarzy liczyła Nowa Lubowla i Hobgart, najmniej Forbasy i Jarzębina⁸⁰. Sto lat później (1664) najwyższe podatki płaciły miejscowości: Hobgart, Sulin, Nowa Lubowla i Kamionka, najniższe Lackowa i Wyżny Krępak. Najwięcej mieszkańców w tym

czasie miały Jakubiany, najmniej Wyżna Kremna⁸¹. W 1765 r. najwyższe podatki odprowadzały Jakubiany, Kamionka, Drużbaki Wyżne i Hobgart i Wyżny Krępak⁸². Według spisu z 1758 r. najbardziej zaludnionymi miejscowościami starostwa spiskiego były: Jakubiany, Nowa Lubowla, Kamionka, Hobgart i Jarzębina. Najmniej mieszkańców liczyły: Wyżna Kremna, Granastów i Lackowa⁸³.

⁷⁹ Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 178–195; Lustracja woj. krak. 1659–1664, cz. II, s. 710–742; Lustracja woj. krak. 1765, cz. I, s. 24–33.

* Ung. fl. – węgierski złoty (przyp. red.).

** Podatek od miasta, młyna, cła i folwarku (przyp. autora).

*** Podatek od miasta i młyna (przyp. autora).

**** Podatek od miasta, młyna i świń (przyp. autora).

⁸⁰ Lustracja woj. krak. 1564, cz. I, s. 178–195.

⁸¹ Lustracja woj. krak. 1659–1664, cz. II, s. 710–742.

⁸² Lustracja woj. krak. 1765, cz. I, s. 24–33.

⁸³ ŠA LE, SM, Ga, E6, nr 153; I. Chalupický, *Inventár Spišského starostovstva z roku 1758*, „Z minulosti Spiša”, 3–4, 1998, s. 85.

Tab. 3. Wysokość podatków wsi starostwa spiskiego według lustracji w latach 1564, 1664 i 1765⁸⁴.

Miejscowość	1564	1664	1765
Hobgart	Pol. fl.* 27/26	Pol. fl. 140/18	złp.** 1 593
Nowa Lubowla	Pol. fl. 35/6	Pol. fl. 68/11	złp. 1 361
Forbasy	Pol. fl. 11/25/12	Pol. fl. 38/12	złp. 521 gr 12
Družbaki Wyżne	Pol. fl. 18/24	Pol. fl. 40/12	złp. 1 707 gr 6
Družbaki Niżne	Pol. fl. 40/22/6	Pol. fl. 38/12	złp. 923 gr 24
Jakubiany	Pol. fl. 30/1/6	Pol. fl. 44/7	złp. 2 799
Kamionka	Pol. fl. 14/18	Pol. fl. 67/25½	złp. 1 917 gr 9
Jarzębina	Pol. fl. 9/1	Pol. fl. 33/21	złp. 1 315 gr 21
Lackowa	-	Pol. fl. 7	złp. 762 gr 21
Litmanowa	-	Pol. fl. 29/24	złp. 574 gr 27
Sulin	-	Pol. fl. 120	złp. 787 gr 26 den. 9
Wyżny Krępak z karczą	-	Pol. fl. 15	złp. 352 gr 18
Kacze	-	Pol. fl. 24	złp. 427 gr 24 den. 9
Niżny Krępak (z Pilchowem 1765)	-	Pol. fl. 39	złp. 423 gr 12
Granastów	-	-	złp. 319 gr 9

Podział administracyjny starostwa spiskiego

Historycznie uwarunkowany i sięgający przynajmniej XIII w. podział Spisza na dominium lubowelskie wokół Lubowli, Podolińca i Gniazd oraz wspólnotę miast saskich w pełni zachował swą wyrazistość w obrębie starostwa spiskiego do drugiej połowy XVIII w. Jak już wspomniano, w 1416 r. Prowincja 24 miast spiskich została podzielona na wspólnotę 13 miast spiskich zastawionych Polsce w ramach starostwa spiskiego oraz wspólnotę 11 spiskich miast pozostałych pod władzą korony węgierskiej. Obie wspólnoty zachowały wcześniejsze przywileje i prawa, których podstawowym źródłem był przywilej króla węgierskiego Stefana V z 1271 r.⁸⁵

Ważnym składnikiem praw były uzyskane w XV–XVI w. przywileje górnicze. Na przykład w czasie lustracji w 1564 r. Szymon Gładysz okazał przywilej królewski z kwietnia 1563 r. dla niego i jego spółki z prawem wydobywania

Ryc. 11. Centrum dominium lubowelsko-podolińskiego był zamek w Lubowli.

kruszców i zeznał, iż od 3 lat funkcjonuje kopalnia rud miedzi na gruntach Popradu⁸⁶. Już jednak w lustracji z 1569 r. odnotowano, iż *gory miedziane in oppido Poprath* nie są eksploatowane i nie ma z nich dochodu, bo *nakład większy niż pożytek*⁸⁷.

Ośrodkami władzy i administracji na obszarze starostwa były zamki w Lubowli (główna rezydencja starosty) i Podolińcu⁸⁸. Wspomniane w 1412 r. jako w pełni funkcjonujące (zamek w Lubowli i fortalicium w Podolińcu), postrzegane od

⁸⁴ *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 178–195; *Lustracja woj. krak. 1659–1664*, cz. II, s. 710–742; *Lustracja woj. krak. 1765*, cz. I, s. 24–33.

* Pol. fl. – polski złoty (przyp. red.).

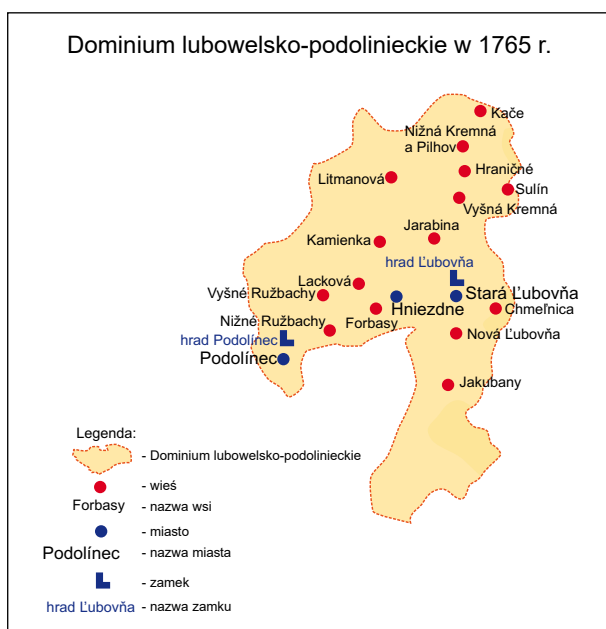
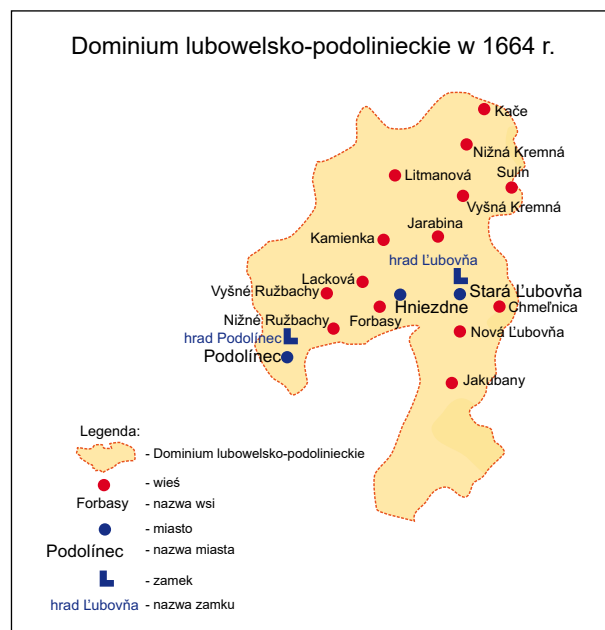
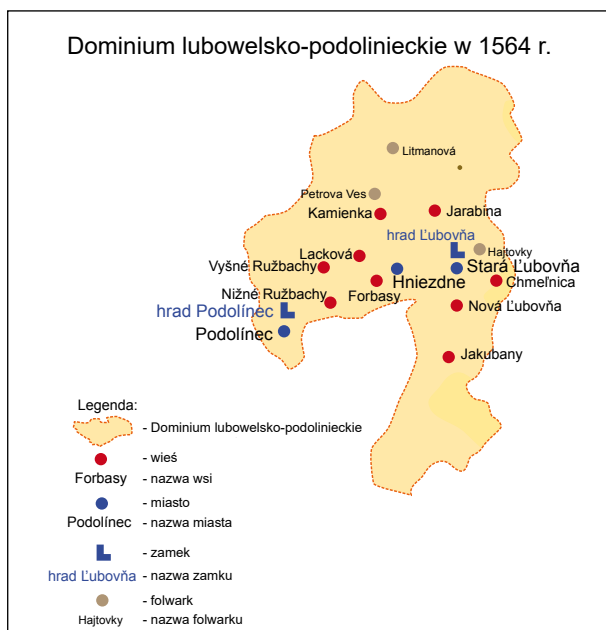
** Złp. – polski złoty (przyp. red.).

⁸⁵ Przywilej ten (*Analecta Scepusii* 1, s. 189 n.) ostatnio omawia H. Ruciński, *Prowincja saska*, s. 267–269.

⁸⁶ *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 195–196.

⁸⁷ F. Kiryk, *Sandecjana*, s. 83.

⁸⁸ Zob. B. Gustawicz, *Lubowla*, SG 5, s. 450–453; tenże, *Podoliniec*, SG 8, s. 461; J. Vojtas, *Hrad Stará Lubovňa*, Košice 1969; I. Chalupický, M. Smatana, *Hrad Lubovňa*, Martin 1987; I. Chalupický, *Hrad v Podolínci*, „*Vlastivedný Časopis*”, 3, 1989; M. Slivka, D. Čaplovič, *Predbežné výsledky archeologického výskumu Lubovnianskeho hradu*, „*Krásky Slovenska*”, 10, 1976; M. Števík, *Pokus o rekonštrukciu hradu Lubovňa na základe popisu z roku 1564*, „*Z minulosti Spiša*”, 7–8, 2001; tenże, *L'ubovňanský Hrad*.

Mapa 5. Rozwój dominium lubowelsko-podolinieckiego w latach 1564–1765.

polsko-węgierskim, od początku ich dziejów „starościńskich” bardzo wyrazista (wydarzenia lat 1430, 1438, 1440–1444 i późniejsze), wzrosła po polskiej klęsce na Bukowinie w 1497 i węgierskiej katastrofie pod Mohaczem w 1526 r. i po pojawieniu się w konsekwencji zagrożenia tureckiego. Przy okazji skwitowania 2 kwietnia 1527 r. starosty Piotra Kmity z dochodów starostwa za lata 1525–1527 król wprost wyraził zrozumienie dla większych wydatków poniesionych przez tenutariusza z powodu najazdu Turków na Węgry⁸⁹. Na przełomie XV i XVI w. (Piotr Kmita marszałek koronny) i w XVI w. (Piotr Kmita marszałek nadworny, Jan Boner, Mikołaj Maciejowski i Sebastian Lubomirski) starostowie prowadzili intensywne prace w celu odnowienia i rozbudowy fortyfikacji – co dotyczyło przede wszystkim zamku w Lubowli, zwłaszcza po pożarze z 1553 r. (prace z lat ok. 1502, 1526–1527, 1554–1557, 1563, od 1568, ok. 1600–1603), w mniejszym zaś stopniu Podolińca (w latach 1569, 1593). W XVII w. prace budowlane na zamku lubowelskim kontynuowali Lubomirscy. Około lat 1600–1603 prace remontowe prowadził Sebastian Lubomirski.

początku jako centra starostwa (starostowie do połowy XVI w. występowali zwykle przemiannie z określeniem *Lubovliensis* lub *Podolinensis*, do tego okresu zaś termin *Scepusiensis* był bardziej sporadyczny), już w XV w. były miejscami rezydowania podstarościch i burgrabiów. Rola militarna tych zamków na pograniczu

⁸⁹ Bittburg, Zbiory Tomasza Niewodniczańskiego, perg. A 159; *Dokumenty pergaminowe, w: Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego* [katalog wystawy], opr. K. Kozica, J. Pezda, Warszawa 2002, s. 312, nr P22 (fot. i regest perg. A 159); MS IV, nr 15146; por. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, wyd. Z.L. Radziwiński, B. Górczak, t. 2–5, Lwów 1888–1897 (dalej AS), tu t. 5, nr 148.

Ryc. 12. Drugim centrum dominium lubowelsko-podolinieckiego był Podoliniec. Mury obronne miasta i zamek po przebudowie.

Przed rokiem 1627 i około lat 1642–1647 szeroko zakrojoną przebudowę zamku zainicjował Stanisław Lubomirski⁹⁰.

Rola polityczna i militarna zamków w Lubowli i Podoliniecu była duża i doceniana. W świetle rachunków i lustracji z lat 1554–1564 r. sądzić można, iż starosta zabiegał o zamkowe arsenały, dostawy kul i materiału łatwopalnego do katarpult i artylerii. W 1556 r. dostarczono z Krakowa do Lubowli 2 duże działa, 100 dużych hakownic czyli bombard oraz pewną ilość dział, które dopiero należało osadzić, a wedle stanu z 1564 r. na zamku w Lubowli przechowywano 10 dział, 299 hakownic, 12 półhakownic, 80 arkebuzów, 59 oszczepów, oraz w odpowiedniej ilości prochy i kule. W lustracji z 1564 r. szczegółowo opisano stan obwarowań i budynków zamku dolnego i wysokiego w Lubowli. Załoga lubowelska w 1563/1564 r. liczyła 40 ludzi, podoliniecka zaś – 20 (planowano wzrost do 30 piechurów)⁹¹.

Rola zamku w Lubowli wzrosła w XVII w. – 10 czerwca 1658 konstytucja sejmowa zaliczyła ten zamek do sześciu najważniejszych twierdz Rzeczypospolitej (obok zamków w Krakowie, Warszawie, Poznaniu, Lwowie i Kamieńcu), które ze względu na swe znaczenie miały być opatrywane

sumptem Rzeczypospolitej. Zamek w Lubowli zrównany został pod względem znaczenia z zamkiem w Kamieńcu Podolskim, jego załogę miano powiększyć do 120 ludzi, zapasy miały zostać uzupełnione, dowódcą załogi zaś mógł zostać tylko zaprzysiężony i osiadły szlachcic polski⁹².

Dochody i wydatki starostwa spiskiego

Zachowały się trzy szesnastowieczne rejestry rachunkowe starostwa spiskiego (regestra, czyli dochody i wydatki starostwa) z lat 1554–1557 (z czasów starosty Jana Bonera)⁹³, 1563 (okres zarządu podstarościego lubowelskiego Stanisława Bielińskiego)⁹⁴, 1564–1565 (rządy starościńskie Mikołaja Maciejowskiego)⁹⁵. Wedle rachunków za lata 1554, 1555, 1556, 1557 dochody starostwa wynosiły odpowiednio: nieco ponad 4604, ponad 5606, nieco ponad 3616 i ponad 3786 fl.⁹⁶ Opublikowany przez Julię Radziszewską rejestr za okres 1 stycznia – 31 grudnia 1563, prowadzony w czasie wakansu na starostwie – *tempore administrationis* Stanisława Bielińskiego (występuje w tym źródle jako *officialis castris Lubouilia*, czyli podstaroście lubowelski i administrator starostwa) – zestawia oczywiście także wykaz należnych opłat od 13 miast

⁹⁰ Zob. niżej uwagi do odpowiednich pozycji w spisie starostów; J. Radziszewska, *Źródła do budowy i wyposażenia szesnastowiecznego zamku w Lubowli (1554–1566)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 21, 1973; M. Števík, T.M. Trajdos, *Sedem storočí hradov Lubovňa a Dunajec*, Stará Lubovňa 2011, s. 37–48 (autor odpowiedniej części M. Števík).

⁹¹ J. Radziszewska, *Rachunki*, s. 124; *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 188–192.

⁹² *Volumina legum*, wyd. J. Ohryzko, t. 1–9, Petersburg 1859–1889, tu t. 4, s. 256.

⁹³ AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział IX, sygn. 137, k. 364; omówienie: J. Radziszewska, *Rachunki*, s. 115 n.

⁹⁴ AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział IX, sygn. 138, k. 43; druk: J. Radziszewska, *Regestrum*.

⁹⁵ AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział IX, sygn. 140, k. 108; omówienie: J. Radziszewska, *Rachunki*, s. 119.

⁹⁶ J. Radziszewska, *Rachunki*, s. 116.

spiskich i dominium lubowelskiego – łącznie ponad 5547 fl.⁹⁷ Wedle lustracji z 1564 r. dochód skarbu królewskiego z dominium lubowelskiego (Lubowla, Podoliniec, Gniazda z wsiami) wynosił nieco ponad 1503 fl. (958 grzywien), a 13 miast zobowiązane było odprowadzać na rzecz skarbu królewskiego czynsz w wysokości 3000 fl., w rzeczywistości zaś odprowadzało nieco ponad 2255 fl. (2442 grzywien), ponieważ zwolnienia królewskie

z rozmaitych powodów (pożary, przywileje etc.) składały się na sumę nieco ponad 744 fl. Na wahań w wielkości tych kwot wpływów starościńskich oddziaływały udzielane miastom zwolnienia królewskie, dążenie przez miasta do minimalizacji opłat, trwające w tym okresie zakrojone na dużą skalę przebudowy zamków w Lubowli i Podolińcu (zwłaszcza tego pierwszego), wreszcie przyzyny obiektywne (pożary, a w 1564 r. zaraza)⁹⁸.

Tab. 4. Najbardziej dochodowe starostwa małopolskie w wybranych okresach*.

najbardziej dochodowe starostwa	1564 (dochód roczny)	1574 (dochód roczny)	XVII w. (kwarta)	1765 (kwarta; tylko województwo krakowskie)
1.	radomskie: 8498 grz.	oświęcimsko- zatorskie: 8079 zł	sandomierskie: 4016 zł	spiskie: 60 933 zł
2.	sandomierskie: 6070 grz.	korczyńskie: 8052 zł	krzepickie: 2953 zł	lanckorońskie: 23963 zł
3.	korczyńskie: 4704 grz.	lubelskie: 7051 zł	spiskie: 1989 złp.	nowotarskie: 16372 zł
4.	oświęcimskie: 3504 grz.	stężyckie: 6296 zł	nowotarskie: 1662 złp.	olsztyńskie: 8060 zł
5.	spiskie: 4533 fl. [= 3145 grz.]	sandomierskie: 5987 zł		bieckie: 7732 zł
6.	sądeckie: 1537 grz.	spiskie: 5736 zł		zatorskie; 7353 zł
źródło	<i>LustrKrak.</i> 1654; <i>LustrSand.</i> 1564–1565	Taryfa podskarbińska (za: <i>SuchMonJag.</i>)	S. Ciara, <i>Senatorowie</i> , s. 87–90	<i>LustrKrak.</i> 1765

* Wartości podane w tabeli zaokrąglono. Rzeczywistą atrakcyjność największych starostw osłabiła (zwłaszcza w XVI w.) praktyka zastawiania przez króla poszczególnych wsi i mniejszych kluczy osobom różnym od dzierżyciela głównego ośrodka starostwa (nie dotyczyło to jednak starostwa spiskiego). Dochody starostwa spiskiego 1564 wymieniono w wielkości maksymalnej (w rzeczywistości 13 miast spiskich, zobowiązanych odprowadzać 3000 fl., wykazało ulgi uzyskane od króla wartości ponad 744 fl.); dochody w źródle podane we florenach, przeliczono (1 fl. = 33,3 gr wedle miary węgierskiej używanej na Spiszu, 1 grz. = 48 gr).

Wbrew potocznym opiniom (obecny także w historiografii) starostwo spiskie nie było najbardziej dochodową polską tenutą, choć oczywiście pod tym względem należało do grupy najzyskowniejszych królewszczyzn. Jego wielka atrakcyjność była sumą wartości ekonomicznych i prestiżowych. Stanowiło zawsze jedno „państwo” (zwartą całość nieosłabianą

obecnością w puli majątkowej innych drobniejszych zastawników), zapewniało reprezentacyjne oparcie w dwóch dużych zamkach (z tych Lubowla była jedną z kilku najważniejszych twierdz Królestwa), wreszcie z racji pogranicznego położenia było swoistą „marchią”, umożliwiającą staroście udział w wielkiej polityce międzynarodowej.

⁹⁷ Tamże, s. 115–129; J. Radziszewska, *Počty spisko starostwa z rokov 1554–1556 a 1563–1565*, w: *Spišské mesta v stredoveku*, s. 89–90; też, *Regestrum*, s. 179–202.

⁹⁸ *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 187, 195.

Dochody ze starostwa spiskiego, bardzo znaczące dla aktualnego tenentariusza, nie były jednak adekwatne do olbrzymiej sumy pożyczki udzielonej przez Władysława Jagiełłę Zygmuntovi Luksemburskiemu w 1412 r. Jednak starostwo spiskie warte było swej ceny – jego znaczenie polityczne i militarne było bowiem równie ważne jak gospodarcze.

Od końca XVI w. dla oceny dochodowości starostwa z punktu widzenia jego dzierżyciela decydująca była wielkość kwarty, którą starosta zatrzymywał dla siebie. W XVII w. w województwie krakowskim najbardziej intratne było starostwo krzepickie (2953 złp. kwarty), drugie pod tym względem było starostwo spiskie 1989 złp. kwarty, trzecie zaś – nowotarskie (1662 złp. kwarty)⁹⁹.

Handel między Królestwem Węgierskim i Królestwem Polskim

Prowadzoną przez Spisz wymianę handlową między Węgrami i Polską w XV w. dokumentuje rejestr celny Kieżmarku z lat 1480–1498, odnotowujący przewóz towarów przez urzędy celne w Lubowli i Spiskiej Starej Wsi¹⁰⁰. Handlowano przede wszystkim ołowiem, miedzią, żelazem, solą, wyrobami metalowymi (kotły, kosy, noże, miecze), rybami (śledzie, węgorze, jesiotry, szczupaki), materiałami tekstylnymi (wełna, sukno, płótno lniane), skórą i wyrobami ze skóry (kozuchy, czapki), towarami rolniczymi i leśnymi (konie, woły, chmiel, wino, śliwki, воск, miód, olej)¹⁰¹. Według lustracji z 1564 r. w Lubowli cło płacono za wino, ołów, miedź, żelazo, stal, sukno, beczkę lwowską ryb, śledzie, węgorze, konie, woły, jałowki, świnie, barany i chmiel¹⁰². Lustracja z roku 1664 dokumentuje pobieranie cła od wina, sukna, ołowiu, miedzi, żelaza, stali, wozu z jakimkolwiek towarem, beczki skór węgierskich, beczki ryb – śledzi i węgorzy, beczki siarczanu (*Kopferwasser*), koni, wołów, jałowek, baranów i chmielu¹⁰³.

Ryc. 13. Pieczęcie miast Spiska Nowa Wieś i Spiskie Włochy z okresu zastawu.

Ze Spisza do Polski wywożono zwłaszcza żelazo, miedź, wino, a z Polski na Spisz przywożono sól¹⁰⁴. W 1758 r. najwięcej handlarzy spośród miast starostwa spiskiego mieszkało w Spiskiej Nowej Wsi (7), następnie w Spiskim Podgrodziu i Spiskiej Sobocie (po 3)¹⁰⁵. Dużym udogodnieniem dla handlarzy z zastawionych miast

⁹⁹ E. Trzyna, *Królewszczyzna województwa krakowskiego w XVII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 24, 1962, s. 9–72; K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr 1563–1665. Sprawa zastawów królewszczyzn małopolskich*, Warszawa 1984; S. Ciara, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław 1990, s. 87–88.

¹⁰⁰ F. Kiryk, *Studia nad wymianą towarową Polski z Węgrami w XV wieku*, „Studia Historyczne”, 49, 2006, 2, s. 199.

¹⁰¹ Tamże, s. 222–231.

¹⁰² *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 180.

¹⁰³ *Lustracja woj. krak. 1659–1664*, cz. II, s. 714–715.

¹⁰⁴ M. Suchý, *Spišské mestá*, s. 78.

¹⁰⁵ ŠA LE, SM, Ga, E6, nr 153.

Ryc. 14. Potwierdzenie artykułów dla cechów 13 miast spiskich, początek XVII w., Spiska Nowa Wieś.

w stosunku do innych kupców węgierskich była możliwość uczestniczenia w handlu międzynarodowym przy równoczesnym wykorzystaniu statusu obywatela Węgier i Polski¹⁰⁶. Konkurencja miast starostwa spiskiego w największym stopniu dotyczyła Lewoczy i Kieżmarku, a z miast spoza Spisza – Koszyc. Zastawione miasta ochronę swoich interesów znajdowały na dworach królewskich Węgier i Polski. Najważniejsze przywileje o charakterze handlowym 13 miast spiskich zawierały:

- swobodny dowóz towarów z Krakowa i innych miast polskich,
- swobodny handel winem i innymi towarami także na ziemiach na południe od Koszyc,
- swobodny handel w Polsce i Rosji, podobnie jak w przypadku innych obywateli Polski,
- zwolnienie od prawa składu w Lewoczy,

- zwolnienie od „trzcątku”, myta na granicach Węgier,
- zwolnienie mieszkańców Nowej Wsi Spiskiej z obowiązku składowania (prawa składu miast),
- zwolnienie od płacenia starego myta w Polsce itd.¹⁰⁷

Podobne przywileje, uzyskane indywidualnie lub wspólnie, miały także Lubowla, Podoliniec i Gniazda:

- swobodny przejazd z solą zakupioną w królewskich kopalniach soli (dla mieszczan Lubowli i Podolińca),
- zwolnienie z płacenia starego myta w Polsce (dla Lubowli i Podolińca),
- zwolnienie od płacenia myta i innych prywatnych ceł (*od płacenia Przykomorków y innych prywatnych Ceł*) od wina i suchych towarów przewożonych wodą i lądem¹⁰⁸,

¹⁰⁶ M. Suchý, *Spišské mestá*, s. 75, 77.

¹⁰⁷ Tamże, s. 71–78.

¹⁰⁸ P. Wierzbicki, *Szlak spisko-sądecki*, s. 27; M. Suchý, *Spišské mestá*, s. 78; M. Števík, M. Timková, *Dejiny hradu Lubovňa*, Stará Lubovňa 2005, s. 92.

– swobodny handel w sporze z Nowym Sączem¹⁰⁹ itd.

W 1563 r. Zygmunt August od płacenia ceł zwolnił 8 miejscowości podlegających zamkom Lubowla i Podoliniec (Hogbart, Nowa Lubowla, Jakubgiany, Forbasy, Družbaki Niżne i Wyżne, Kamionka, Jarzębina)¹¹⁰.

Większość miast starostwa spiskiego stopniowo stała się miejscem cotygodniowych lub corocznych targów. Najstarszymi miastami, które przed 1412 r. uzyskały przywilej targowy były: Lubowla (1364), Lubica (1364), Nowa Wieś Spiska (1380), Sobota Spiska (1380) i Podoliniec (1409). W XVI w. doszły: Spiskie Podgrodzie (1511), Spiskie Włochy (1512) i Gniazda (1566), a w XVII w. Biała Spiska (1607)¹¹¹. Według lustracji z 1664 r. w Lubowli i w Podoliniecu mogły się odbywać 4 doroczne targi, a w Gniazdach 3. Wolne targi tygodniowe odbywały się we wtorek (Lubowla), czwartek (Gniazda) i w sobotę (Podoliniec).¹¹² Świadczy to o przemysłanym podziale dni targowych w trzech, leżących niedaleko siebie miastach. Z biegiem czasu wymienione trzy miasta stały się miejscem o największej liczbie targów na Spiszu. W połowie XVIII w. mogły urządzać 8 (Podoliniec, Gniazda), ewentualnie 7 dorocznych targów (Lubowla). Szybki rozwój pod tym względem w XVII i pierwszej połowie XVIII w. odnotowała Biała Spiska, gdy uzyskała przywilej urządzania 5 jarmarków. Jarmarki w liczbie 4 odbywały się w Spiskiej Sobocie, a 3 w Spiskim Podgrodziu, Lubicy, Spiskiej Nowej Wsi i Spiskich Włochach¹¹³. Gdy porówna się to z najważniejszym wolnym miastem królewskim regionu, Lewoczą, która miała prawo urządzania 4 dorocznych targów, to widać, jaką silną konkurencją dla Lewoczy i innych miejscowości Spisza były miasta starostwa spiskiego. Największym konkurentem Lewoczy była Nowa Wieś Spiska, Kieżmarku – Biała Spiska i Lubica. W połowie XVIII w. prawo urządzania dorocznych targów miało 9 spośród szesnastu zastawionych miast.

Ryc. 15. Pieczęć Spiskiej Soboty.

Co roku odbywały się w nich 44 jarmarki. W czasie ich trwania dostęp do miasta mieli prawie wszyscy i mogli tu sprzedawać różne towary. Tym właśnie targi doroczne różniły się od tygodniowych, w stosunku do których obowiązywały różnego rodzaju ograniczenia¹¹⁴.

Urządzanie licznych targów dorocznych i tygodniowych pozytywnie wpływało na rozwój rzemiosła w spiskich miastach. W ciągu stuleci najbardziej rozwinęło się w wolnych miastach królewskich, Lewoczy i Kieżmarku. Trzecim miastem, które pod tym względem konkurowało z nimi była Spiska Nowa Wieś. Wyraźny wzrost konkurencji miast starostwa spiskiego w stosunku do Kieżmarku i Lewoczy w zakresie rzemiosł uwidocznił się w pierwszej połowie XVIII w.¹¹⁵ Szczegółowe dane o rzemieślnikach w miastach starostwa spiskiego przynosi jego inwentarz (*Inventarium der Starostei Zips*) z 1758 r.¹¹⁶

¹⁰⁹ ŠA LE, pSL, MMH, nr 84.

¹¹⁰ P. Wierzbicki, *Szlak spisko-sądecki*, s. 29.

¹¹¹ M. Suchý, *Dejiny Levoče*, s. 311–314.

¹¹² *Lustracja woj. krak. 1659–1664*, cz. II, s. 712, 731–732, 736.

¹¹³ ŠA LE, SM, Ga, E6, nr 153; I. Chalupecký, *Inventár Spišského starostovstva*, s. 85; I. Chalupecký wymienia w Spiskiej Nowej Wsi 2 jarmarki, ale w dokumencie są zapisane 3.

¹¹⁴ M. Suchý, *Dejiny Levoče*, s. 241, 311–317.

¹¹⁵ Tamże, s. 275, 294, 304.

¹¹⁶ ŠA LE, SM, Ga, E 6, nr 153; I. Chalupecký, *Inventár Spišského starostovstva*, s. 81–87; J. Radziszewska, *Studia*, s. 140–141. Przedstawiona tabela w niektórych szczegółach różni się od tabel opublikowanych przez I. Chalupeckiego i J. Radziszewską (na przykład liczbą bednarzy w Spiskiej Sobocie).

Tab. 5. Rozwarstwienie ludności 16 spiskich miast pod względem zatrudnienia w 1758 r.

Miasto	Lubica	Nowa Wieś Spiska	Spiskie Podgrodzie	Spiskie Włochy	Biała Spiska	Spiska Sobota	Poprad	Wielka	Wierzbów	Straże	Maciejowce	Twarożná	Ruskinowce	Lubowla	Gniazda	Podolimec
Zatrudnienie																
Górnicy	-	730	-	91	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Wytwórcy wyrobów z cyny	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kamasznicy	-	52	34	4	-	-	9	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Bednarze	3	10	8	6	3	4	3	3	2	2	3	2	-	3	3	2
Farbiarze	3	11	-	1	5	-	1	1	-	-	1	-	-	1	1	2
Garbarze	-	-	-	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Producenci guzików	1	7	-	1	1	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Fryzjerzy	-	3	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Karczmarz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Grzebieniarze	-	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Garncarze	-	4	-	1	1	1	-	1	-	-	-	-	-	3	-	5
Iglarze	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kamieniarze	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kapelusznicy	-	4	-	1	1	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Kołodzieje	2	6	-	2	2	-	1	-	-	1	2	-	-	-	-	-
Kominiarze	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Koszykarze	-	1	-	1	-	-	1	1	-	4	-	-	-	-	-	-
Kordownicy	-	5	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kotlarze	-	8	2	-	3	3	5	1	-	-	1	-	-	-	-	-
Kowale	8	23	7	17	22	30	8	9	2	3	-	2	-	4	10	13
Kuśnierze	7	34	23	10	40	11	5	1	4	-	2	-	2	7	-	14
Krawcy	8	37	46	22	30	21	11	8	3	1	3	1	-	12	12	6
Kramarze	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Powroźnicy	-	3	3	-	2	20	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Aptekarze	-	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Właściciele kopalń	-	80	-	8	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Malarze	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-
Rzeźnicy	9	40	17	8	21	25	12	4	5	-	5	1	-	10	2	3
Piernikarze	-	1	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Młynarze	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Murarze	-	6	4	5	2	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	7
Nożownicy	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Handlarze	-	7	3	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szewcy	20	36	22	34	98	19	18	15	12	5	8	8	5	30	14	23
Olejkarze	-	1	-	4	2	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	3
Piekarze	-	3	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Felczerzy	-	-	1	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Rymarze	-	11	1	-	-	-	6	-	1	-	1	-	-	-	-	-
Rękawicznicy	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rybacy	-	4	-	-	4	-	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Siodlarze	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
Szklarze	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-	1
Stolarze	-	5	1	4	4	2	2	-	-	-	1	-	-	2	-	1
Sukiennicy	50	20	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cieśle	-	11	2	4	5	16	4	4	-	-	6	2	-	-	6	4
Tkacze	4	16	6	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	50	-	12
Tokarze	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Organmistrze	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ślusarze	1	4	-	5	1	1	1	-	1	-	-	-	-	2	3	3
Złotnicy	-	6	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Razem	116	1208	188	234	254	176	103	56	31	16	34	16	7	133	53	106

Ryc. 17. Obraz z epoki przedstawiający gimnazjum pijarów w Podolińcu z kościołem św. Stanisława. U dołu modlący się uczniowie i ich nauczyciel.

starostwa spiskiego górnictwo najślabiej było reprezentowane w Popradzie, w którym w 1769 r. wymienia się jeden zakład górniczy zajmujący się wydobywaniem miedzi¹²⁰. Według danych z 1758 r. w Spiskiej Nowej Wsi mieszkało 730 górników i 80 właścicieli kopalń (*Waldbürger*), w Spiskich Włochach 91 górników i 8 właścicieli kopalń, w Popradzie 3 właścicieli kopalń¹²¹.

Szkolnictwo i edukacja w starostwie spiskim

Z poziomem gospodarczym miast starostwa spiskiego ściśle wiązała się edukacja ich mieszkańców. Już w średniowieczu w kilku miastach spiskich istniały szkoły wyższego typu. Przez stulecia najpoważniejszymi ośrodkami

kultury i edukacji były miasta Lewocza i Kieżmark, w których wykształcenie zdobyło wiele osób z zastawionych miast. Starsze szkoły miejskie działały w większych miastach starostwa – Lubicy, Białej Spiskiej, Spiskiej Sobocie, Spiskiej Nowej Wsi, Spiskich Włochach i Spiskim Podgrodzium¹²². Uczniowie ze Spisza naukę kontynuowali na uniwersytetach w Krakowie, Wiedniu, Pradze i w wielu innych miastach Europy. Najbliższym ośrodkiem uniwersyteckim był Kraków. Od 1642 r. najpoważniejszym ośrodkiem edukacji na obszarze starostwa spiskiego stało się kolegium pijarów w Podolińcu¹²³.

Tab. 6. Studenci z miast starostwa spiskiego w Akademii Krakowskiej w latach 1412–1508¹²⁴.

Miasto	Liczba studentów
Spiskie Włochy	(29)*
Lubica	(19)*
Podoliniec	11
Biała Spiska	9
Spiska Sobota	8
Lubowla	7
Spiskie Podgórze	6
Wielka	5
Spiska Nowa Wieś	4
Maciejowce	3
Poprad	2
Straże pod Tatrami	2
Twarożna	2
Wierzbów	2
Gniazda	1

Organizacja działalności starostwa

Stosunkowo sporo zachowało się informacji o personelu starostów; początkowo jego najważniejszymi przedstawicielami byli burgrabiowie w Lubowli i Podolińcu, a w czasach Oleśnickich dodatkowo ich rządcy na całe starostwo (*capitanei*). Dowodzili oni załogami zamkowymi i administrowali w imieniu starosty majątkiem starostwa. W źródłach pisanych występowali nie

¹²⁰ Ibidem, s. 124.

¹²¹ ŠA LE, SM, Ga, E6, nr 153; I. Chalupický, *Inventár Spišského starostovstva*, s. 83–84.

¹²² I. Chalupický, *Vzdelanosť a kultúra spišských miest a mestečiek v 15.–18. storočí*, „Historický časopis”, 3, 1987, s. 428–430.

¹²³ M. Macko, M. Števík, *Kláštôr v Podolínci. 370 rokov od príchodu pijaristov a 90 rokov od príchodu redemptoristov do Podolínci*, Bratislava 2013, s. 10.

¹²⁴ *Metrika Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, t. 1, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika. Kraków 2004, s. 148, 279, 281, 377, 381, 462–463, 472, 521, 544, 555.

* Kilku studentów wymienionych w Spiskich Włochach i Lubicy w podsumowujących wykazach pochodziło z miejscowości o identycznej lub podobnej nazwie. Rzeczywiste liczby studentów ze Spiskich Włochów i Lubicy były znacznie niższe, porównywalne z innymi miastami starostwa.

tylko jako burgrabiowie, ale również jako podstarościowie¹²⁵. Od XVI stulecia w Lubowli i Podolińcu administrowali podstarościowie, redukując znaczenie burgrabiów do roli dowódców załóg. W zamkach lubowelskim i podolinieckim utrzymywana była też stała załoga, zwiększana w okresach napięć na pograniczu. Ważną bazą dla polskich oddziałów był zamek w Podolińcu w czasach starosty Piotra Szafrąca (1438–1439) i administrowania Spiszem przez Mikołaja Komorowskiego (1441–1444), zaciężni zaś stacjonujący w zamku lubowelskim w czasach starostowania Przedeława z Dmosic dawali się we znaki mieszkańcom Spisza ok. 1459 r.¹²⁶

W latach 1554–1564 poświadczeni zostali starosta, podstarościowie lubowelski i podoliniecki, burgrabiowie lubowelski i podoliniecki, także prowizor 13 miast (*provisor oppidorum tredecim*), który jest i pisarzem zamkowym lubowelskim (Szymon Gładysz 1563–1564), wreszcie celnik (mytnik) lubowelski (Marcin Ligoń w 1563 r.). Do starosty, jeśli ten był na Spiszu nieobecny, najczęściej jeździł z wiadomościami pisarz zamkowy lubowelski. Osobni urzędnicy starościńscy, uposażeni na mycie lubowelskim, specjalizowali się w codziennych kontaktach z Węgrami. W l. 1563–1564 był to specjalny posłaniec, który jeździ z listy na węgierską stronę (Jerzy Winkler), dodatkowo zaś w 1564 r. utrzymywany na zamku lubowelskim specjalny węgierski prokurator dla spraw w stolicy (Kolman), ustanowiony przez starostę Mikołaja Maciejowskiego. Jego obowiązki (referowanie spraw węgierskich, reprezentowanie starosty w stosunkach z Węgrami) wcześniej wypełniał pisarz zamkowy lubowelski starosty. Stałą pozycją były wynagrodzenia dla szpiegów (*exploratores*), utrzymywanych przez podstarościów lubowelskiego i podolinieckiego, rozpoznających sytuację w węgierskiej części Spisza i w innych częściach Węgier oraz dla posłańców, przynoszących listy i wiadomości do adresatów węgierskich oraz na dwór królewski i do starosty (jeśli nie był obecny na Spiszu), a także do innych adresatów w Koronie (*distributa in exploratores et nuntios*

vicecapitaneis Lubloviensi et Podoliniensi temporibus periculosus per Hungariam equitantibus). W 1564 r. starosta utrzymywał dwóch jurgieltników (zapewne zatem osobiście płacił im pensję ze swoich dochodów) – wspomnianego wyżej Kolmana (Kolomana), prokuratora do spraw węgierskich, oraz niejakiego Jakliewskiego, *jurgieltnika pana starosty dla szpiegowania, gdyby jaki był niepokój*. Personel zamku w Lubowli w 1563/1564 r.: oprócz podstarościowego, pisarza, burgrabiego i mytnika (celnika, mieszkającego jednak w mieście, a nie na zamku), także: kapelan zamkowy, puszkarz (Paweł), dwaj klucznicy, czyli szafarze, wrotny (Szymon wrotny, który bramę otwiera zamkową), trębacz (Szczęsny), kratny (*stróż zamkowy, którego zowią kratny*, pilnujący kraty zabezpieczającej dodatkowo bramę wjazdową do zamku), głośny (*głaszni*, zapewne służebnik starościński, który w towarzystwie bębniarza ogłaszał publicznie zarządzenia starosty), bębniarz (*Bieniek bębienica, który też i stróżem dziennym zawady bywa*), stróże dzienni (w tym *stróż dzienny, który też i na bębniech bije*) i nocni oraz podwojony w 1564 r. do 40 ludzi oddział piechurów (*drabów*), stanowiących stałą załogę zamku, wreszcie czeladź zamkowa (kucharz, piekarz, piwowar, drwał, dwaj woźnice) i rzemieślnicy obsługujący załogę i zamek (stolarz, rymarze, bednarze, kowale, cieśle, ślusarze, garncarz, kołodziej, stelmach, murarze). Personel zamku w Podolińcu (1563/1564 r.), oprócz podstarościowego, burgrabiego i pisarza zamkowego, stanowili także: puszkarz (Krzysztof), klucznik, trębacz i trzej wrotni (*którzy zamykają i odmykają brony w [mieście] Podolińcu; u wyższej i niższej brony miescki [...] bo zamek miasto otwira i zamyka*) oraz trzeci wrotny u zamkowy brany na strawie zamkowy [tj. opłacany z dochodów zamkowych], także 20 drabów z załogi (w 1564 r. starosta planował powiększenie ich liczby do 30), wreszcie czeladź i rzemieślnicy (w zestawie podobnym jak przy Lubowli, w tym np. dwaj woźnice, którzy robią kołmi zamkowymi, dwaj stróże, którzy głoszą na zamku w nocy, kucharze z kuchni zamkowych). W Podolińcu w 1563 r. trwała budowa szpitala

¹²⁵ W księdze miejskiej Lubowli i dwóch zapisach z 1513 r. Stanislav Piškowski raz jest wymieniany jako kasztelan lubowelski (*castellanus*), a drugi raz jako podstarosta lubowelski (*vicecapitaneus*), zob. ŠA LE, pSL, Magistrát mesta Stará Lubovňa (dalej MMSL), Mestská kniha zmlúv, majetkových prevodov a závázkov 1513–1583 (dalej MKZ), nr 6, f. 3, 6.

¹²⁶ Zob. uwagi przy odpowiednich pozycjach spisu starostów poniżej; *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier* 2, nr 150 (1459 r.).

dla drabów zeszytych i ubogich. Urzędnicy zamkowi i starościńscy, czeladź zamkowa oraz żołnierze wynagradzani byli w gotówce z myta i w suknie. W 1554–1557 pensja starosty wynosiła nieco ponad 666 fl. Załoga wojskowa zamku w l. 1554–1564 otrzymywała żołd kwartalnie, od 1565 r. po 40 fl. w Lubowli i po 30 fl. w Podolińcu¹²⁷. Decyzją sejmu od roku 1658 stałą załogę zamkową w Lubowli zwiększono do 120 ludzi, utrzymywanych sumptem Rzeczypospolitej¹²⁸.

Według lustracji z roku 1627 w wykazie personelu zamku lubowelskiego znajdowali się: podstarości, rotmistrz, burgrabia, porucznik dragonów, 30 dragonów, kapelan, dwaj szpiedzy – Horvat i Dziurdziak, pisarz zamkowy, trębacz, trzech grajkowie na piszczałkach, dobosz, bronny, rurmistrz, klucznik, piekarz, piwowar, puszkarz, oficer artylerii (czegwart)¹²⁹.

W lustracji z 1664 r. w Lubowli są poświadczeni: podstarości i komendant zamku pogranicznego lubowelskiego, burgrabia, starosta, porucznik, szpieg P. Kierat który pro exploratore do Siedmigródzkiej ziemi, Węgier, Wiednia etc. wysyłany bywa i p. komendanta fortecy we wszystkim wiadomym czyni i przestrzega, kapelan zamkowy, pisarz sekretalny różnych języków styl umiejący, dwaj rurmistrzowie, bronny zamkowy, czterej puszkarze, czterej trębacze, dobosz, piwowar zamkowy i woźnica. Pod zamkiem Lubowla mieszkali rzemieślnicy: kowal, cieśla, ślusarz, kołodziej, garncarz, którzy opiekowali się działami, beczkami z prochem strzelniczym i naprawiali budynki zamkowe uszkodzone przez częste wiatry. W Podolińcu wymieniano podstarościego podolinieckiego i pisarza, w Lackowej urzędnika, który opiekował się tamtejszym folwarkiem (*Wieś Laczkowa z folwarkiem*)¹³⁰. Lustratorzy odnotowali, że wypłaty i wydatki związane ze wspomnianym

personalem, rzemieślnikami i tym podobne, nie są pokrywane z dochodów folwarków starostwa spiskiego, gdyż na to by nie wystarczały, ale z majątków dziedzicznych starosty spiskiego¹³¹. Lustracja z 1664 r. w porównaniu z lustracją z 1564 r. poświadcza znaczne zmiany w składzie personelu zamków w Lubowli i Podolińcu, który w tym czasie miał już inną pozycję. Związane to było z pewnością ze zmianą stosunków majątkowych, gdy starostą spiskim został Sebastian Lubomirski (1591) i w 1593 r. przeprowadził remont zamku w Podolińcu¹³². Już w następnym roku Zygmunt III dokumentem z 20 listopada 1594 r. zakomunikował, że Sebastian Lubomirski miasto i zamek Podoliniec, jak również miejscowości Druzbaki Niże i Wyżne (*oppidum Podoliniec Castrum eiusdem ac villas Druzbak parua et Druzbak maior*) odstępuje swojemu synowi, Stanisławowi Lubomirskiemu. Fakt ten znajduje odbicie w lustracjach z lat 1616–1617 i 1627¹³³.

Dedukowana przed nami przywilejem consensus de data Cracoviae Ao 1594 tak ze cessia i niszemi dispositiam [...] Isz Stanisław Lubomirski [...] jest dawnym possessorem [...] Miasta Podolinca cum Castro et cum Villis ad id pertinentibus ac alyspertinentys. [...] dlatego pomienionego possessora od lustrowania tych dóbr uwalniamy [...]]¹³⁴

W lustracji z 1664 r. miejscowości nie były podzielone, jak w 1564 r. według przynależności do zamków Lubowla i Podoliniec, ale są określane jako miejscowości należące do starostwa lubowelskiego (*Villae ad capitaneatum Lubovlensem pertinentes*). Ciekawe, że za wsie wołoskie lustracja uznała tylko Kamionkę i Jarzębinę¹³⁵. Dokładniejsze dane na ten temat zawierają lustracje z lat 1564¹³⁶, 1616–1617 i 1627¹³⁷.

¹²⁷ J. Radziszewska, *Rachunki*, s. 117–125; tamże, *Regestrum*, s. 189–201; *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 187–190.

¹²⁸ *Volumina legum* 4, s. 256.

¹²⁹ P. Wierzbicki, *Szlak spisko-sądecki*, s. 52–53.

¹³⁰ *Lustracja woj. krak. 1659–1664*, cz. II, s. 734.

¹³¹ Tamże, s. 743–744.

¹³² M. Števík, M. Marhefka et al., *Podolínec. História, pamiatky, spomienky*, Podolínec 2014, s. 51.

¹³³ ŠA LE, pSE, Magistrát mesta Podolínec (dalej MMP), nr 101. Por. I. Chalupický, *Prehľad vývoja*, s. 137. Według I. Chalupického miejscowości prowincji 13 miast spiskich stały się przedmiotem donacji Zygmunta III na rzecz Sebastiana Lubomirskiego w roku 1593. Lustracje z lat 1616–1617, 1627 i 1664 żadnej donacji z roku 1593 nie wymieniają.

¹³⁴ B. Wierzbicka, P. Wierzbicki, *Zamki Spisza i pogranicza w lustracjach z XVI i XVII wieku*, w: *Spiš v 12. a 13. storočí*, red. M. Števík, Stará Lubovňa 2011, s. 292.

¹³⁵ *Lustracja woj. krak. 1659–1664*, cz. II, s. 727–729.

¹³⁶ *Lustracja woj. krak. 1564*, cz. I, s. 183–187.

¹³⁷ B. Wierzbicka, P. Wierzbicki, *Zamki Spisza i pogranicza*, s. 257–264.

Jurysdykcja kościelna w starostwie spiskim

Ludność wsi wołoskich stanowili Rusini (*Rutheni*), wierni obrządku bizantyjsko-słowiańskiego. Prawosławnych wsi spiskich leżących na obszarze zastawionym dotyczyła unia brzeska, zawarta w 1596 r. Na Spiszu zjednoczenie wiernych obrządku bizantyjsko-słowiańskiego z Kościołem katolickim zakończyło się w XVII w. Greckokatolickie parafie Jarzębina, Jakubiany, Kamionka,

Litmanowa i Sulin pod względem prawno-kościelnym podlegały biskupowi w Przemyślu, a częścią eparchii mukaczewskiej zostały w 1786 r.¹³⁸ Parafie katolickie w Hobgarcie, Nowej Lubowli, Drużbakach Niżnych, Podolińcu, Gniazdach i w Lubowli w pierwszej połowie XVII w. wyszły spod jurysdykcji prepozytury spiskiej i przeszły pod jurysdykcję biskupstwa krakowskiego. Od 1643 r. stanowiły dekanat spiski, będący częścią archidiakonatu sądeckiego. Biskupstwu krakowskiemu podlegały do 1786 r.¹³⁹

Tab. 7. *Miejscowości starostwa spiskiego rządzące się prawem niemieckim i wołoskim według lustracji z lat 1564, 1616–1617 i 1627.*

Miejscowość	1564	1616–1617	1627
	niemieckie	niemieckie	niemieckie
Hobgart	<i>Obgart</i>	<i>Obgart</i>	<i>Obgard</i>
Nowa Lubowla	<i>Nowa Lubowlia</i>	<i>Lubownia Nova Teutonicalis</i>	<i>Lubownia Nowa</i>
Forbasy	<i>Forbaszy</i>	<i>Forbas</i>	<i>Forbaszy</i>
Drużbaki Wyżne	<i>Druszbak Wyszni</i>		
Drużbaki Niżne	<i>Druszbak Nizny</i>		
	wołoskie	wołoskie	wołoskie
Jakubiany	<i>Jakubiany</i>	<i>Jakubiany</i>	<i>Jakubiany</i>
Kamionka	<i>Kamien</i>	<i>Kamień</i>	<i>Jarzębina</i>
Jarzębina	<i>Jarzembina</i>	<i>Jarzębina</i>	<i>Kamień</i>
Litmanowa		<i>Litmanowa</i>	<i>Litmanowa</i>
Sulin		<i>Sulin</i>	<i>Sulin Nowa Osada</i>
Wyżny Krępak		<i>Krempak cum Tawerna</i>	<i>Krempak z Karczmą</i>
Niżna Krępak			<i>Krempak Poniższy</i>
	majątek Szymona Gładysza		dzierżawa Stanisława Lubomirskiego
Lackowa	<i>Lackowa</i>	<i>Lackowa</i>	<i>Lackowa</i>
		majątek Stanisława Lubomirskiego	majątek* Stanisława Lubomirskiego
Drużbaki Niżne		[Niżné Ružbachy]	[Niżné Ružbachy]
Drużbaki Wyżne		[Vyšné Ružbachy]	[Vyšné Ružbachy]

Klucz lubowelski i podoliniecki

Według lustracji z 1746 r.¹⁴⁰ wsie starostwa spiskiego były podzielone na dwa klucze. Klucz lubowelski tworzyły: Hobgart, Nowa Lubowla, Jakubiany,

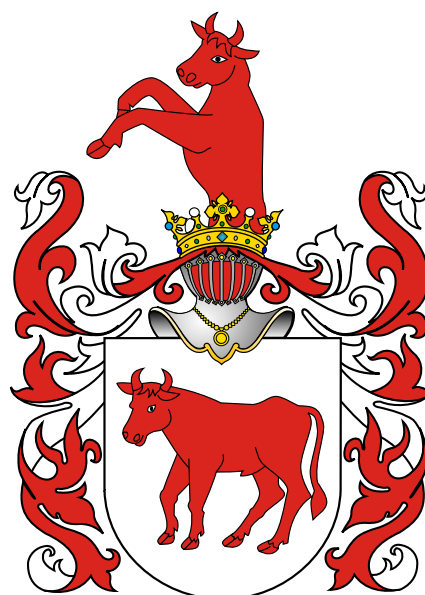
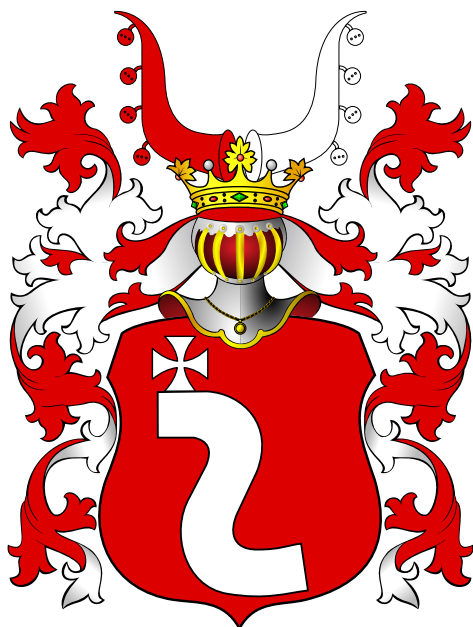
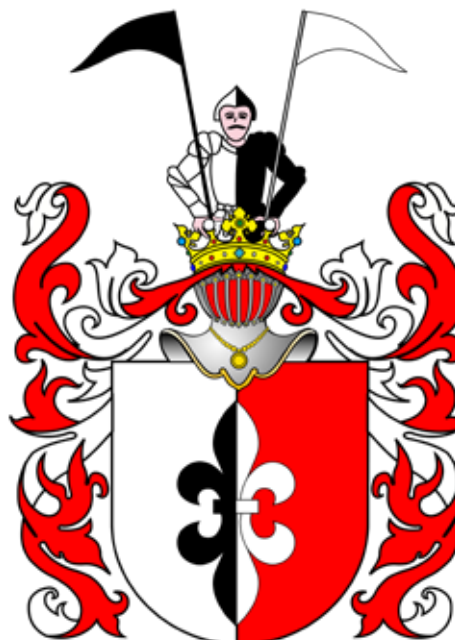
Kamionka, Litmanowa, Jarzębina, Wyżny Krępak, Granastów, Niżny Krępak z Pilchowem. W skład klucza podolinieckiego wchodziły: Drużbaki Niżne, Drużbaki Wyżne, Forbasy i Lackowa. Ten podział odzwierciedla stan wcześniejszy,

¹³⁸ P. Šoltés, *Spis v dejinách gréckokatolíckej cirkvi*, w: *Terra Scepusienis*, red. M. Homza, R. Gładkiewicz, Wrocław–Lewocza 2003, s. 616, 634.

¹³⁹ T.M. Trajdos, *Dekanat spiski diecezji krakowskiej w świetle wizytacji 1728 roku*, „*Nasza Przeszłość*”, 90, 1998, s. 114; M. Števík, M. Marhefka et al., *Podolínec*, s. 25.

* Na podstawie przywileju z roku 1594 Stanisław Lubomirski został właścicielem miasta Podoliniec z zamkiem i wsiami do niego należącymi oraz innymi przyległościami (*Stanisław Lubomirski jest dawnym possessorem Miasta Podolinca cum Castro et cum Villis ad id pertinentibus ac alyis pertynentys*). Zob. B. Wierzbicka, P. Wierzbicki, *Zamki Spisza i pogranicza*, s. 292.

¹⁴⁰ ŠA LE, SM, Ga, E 5, nr 152. Por. I. Chalupický, *Prehľad vývoja*, s. 131–132.

Ryc. 18. Pieczęć i herb starosty spiskiego Piotra Kmity.

gdy folwark podoliniecki obrabiała wsie Forbasy, Drużbaki Wyżne i Niżne (1664)¹⁴¹. W rewizji z 1664 r. Lackowa nie jest wymieniona wśród wsi należących do starostwa lubowelskiego, ale w części lustracji znajduje się tuż za miastem Podoliniec, ewentualnie folwarkiem należącym do

Ryc. 19. Herby starostów spiskich Jana Bonera i Mikołaja Maciejowskiego.

miasta¹⁴². Podobnie lustracje z lat 1616–1617 i 1627 sytuują Lackową za majątkami Podolińca, ewentualnie za zamkiem Podoliniec. Lackowa wtedy była dzierżawiona przez Stanisława Lubomirskiego (*dzierżawa wojewody ruskiego, 1627*)¹⁴³. Oznacza to, że wsie w XVII w. powiązane z dominium czy

¹⁴¹ *Lustracja woj. krak. 1659–1664, cz. II, s. 733.*

¹⁴² *Tamże, s. 734.*

¹⁴³ B. Wierzbicka, P. Wierzbicki, *Zamki Spisza i pogranicza, s. 263.*

folwarkiem podolinieckim w XVIII w. tworzyły klucz podoliniecki (1747)¹⁴⁴.

W lustracji starostwa spiskiego w 1765 r. znajdują się stanowiska: gubernator, ekonom lubowelski, ekonom podoliniecki, ekonom Nowej Lubowli, dwaj karbowi, rurmistrz i fornale¹⁴⁵. W porównaniu z lustracjami w latach 1564, 1627 i 1664 ta lustracja potwierdza znaczne zmniejszenie liczby personelu, wynagradzanego ze środków przeznaczonych na administrację starostwa spiskiego.

Pozycja prawna starostów spiskich na terenie starostwa w XV–XVIII w.

Starostwo spiskie było niegrodowe (*sine iurisdictione*). Jest to zrozumiałe: polska administracja miała być tymczasowa, a więc czysto polityczna i pasywna wobec miejscowej ludności (Sasów i ludności w dominium lubowelskim, bo szlachty węgierskiej tu nie było – tzn. na Spiszu była, ale nie było jej w 13 miastach i w dominium (1412 to też królewszczyzna); miejscowa społeczność wytworzyła struktury znacznie różniące się od realiów polskich i dysponujące własnymi procedurami sądowymi (z nich ranga sądów miejskich była szczególnie wysoka)¹⁴⁶.

Starostwo spiskie, zorganizowane dla administracji obszaru trzymanego w zastawie od sąsiedniego państwa, miało charakter starostwa niegrodowego (*sine iurisdictione*). Również i w przypadku starostwa spiskiego mamy do czynienia z mechanizmami i zjawiskami typowymi dla starostw w Królestwie Polskim: formami dzierżenia *ad fideles manus* i *in tenutam*, zastawami w dożywocie, wielopokoleniowością dzierżenia (Kmitowie, Maciejowscy, Lubomirscy), nadużyciami starostów i wynikającymi z tego konfliktami, w których musiał interweniować król, etc.

Początkowo przekazywane w zarząd *ad fideles manus*, od połowy XV w. było już dzierżone przez starostów *in tenutam* (w zastaw). Jako pierwsi mieli w zastawie starostwo spiskie Oleśnicy od 1440 r. Skarb królewski wykupił starostwo w 1508 r., w latach następnych powracając do

Ryc. 20. Rycina Placidiego z połowy XVIII w. przedstawiająca zamek lubowelski.

Ryc. 21. Wnętrze kaplicy św. Michała Archanioła na zamku w Lubowli (stan obecny).

powierzania go *ad fideles manus*. Jednak w drugiej połowie XVI w. ponownie starostwo zastawiano. W imieniu starosty bieżąca administracja sprawowana była przez burgrabiów lubowelskiego i podolinieckiego, tytułowanych podstarościami, a od XVI w. przez podstarościch lubowelskiego i podolinieckiego, którym pomagali burgrabiowie.

Niezależnie od przetargów polsko-węgierskich, starostwo spiskie było *de facto* traktowane tak jak inne tenuty w Królestwie Polskim i ujmowane z reguły w lustracjach wraz z królewszczyznami ziemi krakowskiej, miasta spiskie zaś były częstymi odbiorcami przywilejów królewskich. Bardzo wyraźnie zaznaczyła się tendencja, by

¹⁴⁴ Por. I. Chalupický, *Prehľad vývoja*, s. 131–132.

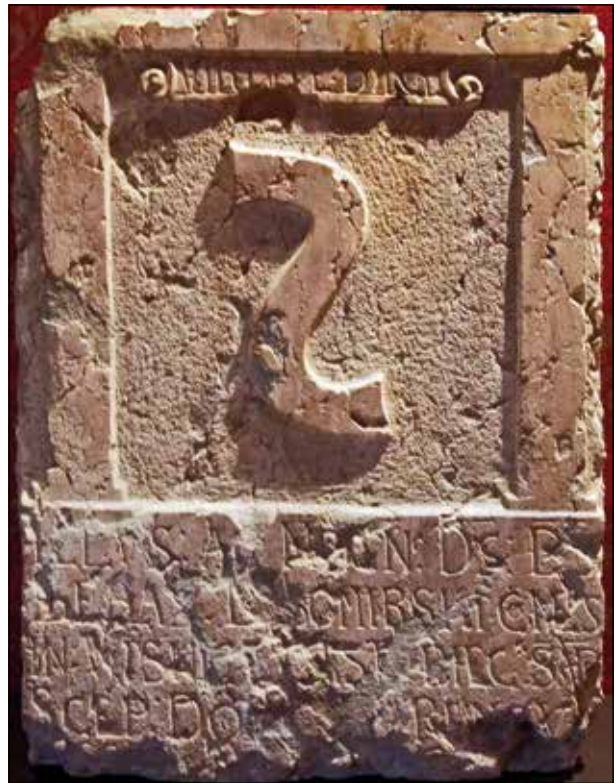
¹⁴⁵ *Lustracja woj. krak. 1765*, cz. I, s. 36.

¹⁴⁶ Cyt. wyżej prace J. Radziszewskiej i Rucińskiego oraz: A. Körmendy, *A soltész...*; Š. Mertanová, *Ius Tavernicale. Štúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapach vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. storočie)*, Bratislava 1985; T.E. Modelski, *Právo kreskie w państwie muszyńskim i lubowelskim*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. 2, Kraków 1925, s. 1–16.

Ryc. 22. Kopia insygniów koronacyjnych królów polskich: płaszcz, korona, szabla, jabłko i berło.

starostwo spiskie łączyć z Sądeckczyzną – w XV–XVI w. z Rytrem i/lub Muszyną, w XVI–XVIII w. ze starostwem sądeckim. W tym drugim przypadku starostwa sądeckie i spiskie często od XV w. były w jednych rękach, niezależnie zaś od tego po 1591 r. w rękach jednej rodziny¹⁴⁷. W 1553 r. w starostwie spiskim wymienia się 14 miejscowości: *Forbasy, Nowa Lubowla, Hobgart, Druzbaki Wyżne,*

Ryc. 23. Tablica pamiątkowa Stanisława Lubomirskiego.

*Druzbaki Niżne, Jakubiany, Kamionka, Jarzębina, Barcice, Rytro, Młodów, Przysiecznica Olszana, Wolica*¹⁴⁸. Według wypowiedzi byłego wójta Lubowli Aleksandra z 1554 r., odnotowanej w księdze grodzkiej Lubowli, folwark Rytro (*Ritter*) od czasów starosty Andrzeja Kościeleckiego (1507–1515)¹⁴⁹ należał do zamku Lubowla. Dokumenty z 1554 r. mówią, że w tym czasie do zamku Lubowla należały wsie z okolic Rytra – Wolica, Olszana i Młodów¹⁵⁰. Rytro, Barcice i Przysiecznica w 1554 r. były dzierżawione przez Stanisława Garnisza. Świadczy o tym list Zygmunta Augusta z 9 sierpnia 1554, pisany do Jana Bonera, starosty spiskiego, w sprawie napadu poddanych starostwa spiskiego na wsie królewskie Rytro, Barcice i Przysiecznica¹⁵¹. Według lustracji z 1569 r. do starostwa spiskiego, oprócz innych majątków, należały: zamek Rytro i wsie *Barcice, Ruber, Przysiecznica, Młodów, Olszana, Wolica, Dębno, Ostrowsko, Nowa Gromkow*¹⁵². Lustracje z lat 1616–1617, ewentualnie 1627 r.,

¹⁴⁷ M. Marcinowska, *Lubomirscy starostowie sądecki i spiscy*.

¹⁴⁸ B. Wierzbicka, P. Wierzbicki, *Zamki Spisza i pogranicza*, s. 260–262.

¹⁴⁹ V. Mislovičová, *Súdna právomoc Starej Lubovne v zrkadle najstaršej mestskej knihy, „Z minulosti Spiša”*, 7–8, 2001, s. 86.

¹⁵⁰ J. Radziszewska, *Počty*, s. 89.

¹⁵¹ P. Wierzbicki, *Szlak spisko-sądecki*, s. 26.

¹⁵² B. Wierzbicka, P. Wierzbicki, *Zamki Spisza i pogranicza*, s. 263–264.

tych miejscowości i zamku Rytko wśród majątków starostwa spiskiego nie wymieniają¹⁵³.

Prestiżowy charakter starostwa spiskiego

Z uwagi jednak na inny niż na terenach Korony Polskiej charakter stosunków społecznych i prawnych, strategiczne położenie, dużą dochodowość, ostentację założeń zamkowych w Podolińcu i Lubowli, starostwo spiskie było wyraźnie wyodrębnione pod względem prestiżowym i symbolicznym. Uważane było za jedno z najbardziej dochodowych polskich starostw, a jego siła prestiżowa płynęła ze znaczenia zamków w Lubowli i Podolińcu. Od końca XVI do połowy XVIII w. tenuta znajdowała się w rękach Lubomirskich, którzy traktowali te dobra jako *sui generis* dziedziczne lenno i jeden z wyznaczników swej potęgi. Przejawiali dążenia do narzucania miastom dodatkowych ciężarów, próbowali już po 1591 r. przejmować dochody lub nakładać opłaty na karczmy, młyny i targi.

Rozwój demograficzny starostwa spiskiego

Pierwsze bardziej kompletne informacje o liczbie, składzie narodowościowym i religijnym ludności Spisza zachowały się z przełomu XVII i XVIII w., w wizytacjach prepozyta spiskiego Jana Žigraja (Sigray)¹⁵⁴. Dokładniejsze w porównaniu z rokiem 1700 dane o liczbie ludności Žigraj zamieścił w wizytacji w 1712 r.¹⁵⁵ Z miast starostwa spiskiego najwięcej mieszkańców liczyła Nowa Wieś Spiska, która na przełomie XVII i XVIII w. była najludniejszym miastem Spisza. Zamieszkiwało ją wtedy ponad 4 500 osób¹⁵⁶. W tym czasie Lewocza liczyła około 3 900 mieszkańców, a Kieżmark 2 800¹⁵⁷. Ale więcej niż połowa mieszkańców Spiskiej Nowej Wsi zmarła podczas zarazy w 1710 r. W 13 miastach spiskich w jej wyniku zmarło łącznie 7 667 mieszkańców¹⁵⁸. Do większych miast starostwa spiskiego należały: Spiskie Podgrodzie, Biała Spiska, Spiskie Włochy, Lubowla, Lubica i Podoliniec. Do mniejszych zaliczały się: Spiska Sobota, Wielka, Gniazda, Maciejowce, Poprad

¹⁵³ Tamże, s. 257–264.

¹⁵⁴ J. Hradzsky, *Additamenta*, s. 115–277; Archív Rímskokatolíckeho biskupského úradu v Spišskej Kapitule (dalej ARKBÚ), Spišské biskupstvo, Kanonická vizitácia 1712 (dalej KV 1712), s. 36–94.

¹⁵⁵ ARKBÚ, KV 1712, s. 36–94.

¹⁵⁶ Przytoczone dane są sumą liczby mieszkańców, którzy w mieście zmarli podczas zarazy w 1710 r. (2485) i liczby mieszkańców, którzy zmarli w roku 1712 (2045). Por. I. Chalupický, *Medzi porážkou*, s. 147.

¹⁵⁷ J. Hradzsky, *Additamenta*, s. 148–150.

¹⁵⁸ I. Chalupický, *Medzi porážkou*, s. 147.

Ryc. 24. Ród Lubomirskich był przez długie lata niejako synonimem starostwa spiskiego: a) Stanisław Lubomirski, b) Jerzy Lubomirski, c) Stanisław Herakliusz Lubomirski, d) Sebastian Lubomirski, e) Teodor Lubomirski.

Struktura wyznaniowa starostwa spiskiego

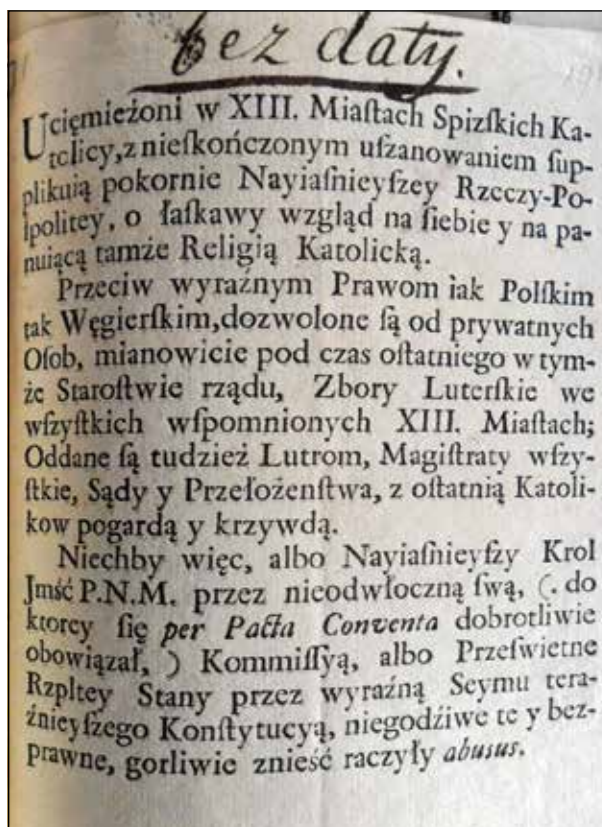
i Straże. Trzy najmniejsze miasta to Wierzbów, Twarożna i Ruskinowce. Z tym podziałem miast pod względem wielkości koresponduje także liczba żołnierzy, których utrzymanie, ustaloną przez gubernatora spiskiego J. Karretyego w 1704 r. odpowiednią kwotą wspierały siedziby Prowincji 13 miast spiskich: Spiska Nowa Wieś – 21, Lubica – 21, Biała Spiska – 20, Spiskie Podgrodzie – 16 i Spiskie Włochy – 15. Drugą grupę tworzyły miasta: Poprad – 11, Straże – 10, Spiska Sobota – 9,5, Wielka i Maciejowce – po 9, a trzecią Wierzbów – 7, Twarożna – 6,5 i Ruskinowce – 5. Sumę 150 zł na zamek Lubowla w każdą sobotę miał posyłać *Groff Spiski*, jak dokument nazywa grafa Prowincji 13 miast spiskich¹⁵⁹.

Z punktu widzenia składu religijnego mieszkańców 16 miast starostwa spiskiego na przełomie XVII i XVIII w. w 12 z nich dominowali ewangelicy. Z drugiej strony katolicy przeważali w Lubowli, Podolińcu, Gniazdach i w Spiskim Podgrodziu, ale w znacznym stopniu byli reprezentowani także w Spiskich Włochach i Spiskiej Nowej Wsi. Istotny udział w procesie rekatolizacji od XVII w. odgrywały klasztory założone przez Lubomirskich. W Podolińcu znajdował się klasztor pijarski, który z inicjatywy Stanisława Lubomirskiego powstał w 1642 r., w Spiskim Podgrodziu klasztor braci miłosierdzia, założony w 1672 r. przez Stanisława Herakliusza Lubomirskiego¹⁶⁰. Podczas gdy w Lubowli, Gniazdach i Podolińcu proces przywracania kościołów katolikom dokonywał się już przez dwa pierwsze dziesięciolecia XVII w., to w Prowincji 13 miast spiskich dopiero w roku 1674. Mimo wyraźnej przewagi w większości miast starostwa spiskiego, po

¹⁵⁹ ŠA LE, SM, Ga, nr 164/1704.

¹⁶⁰ M. Števík, M. Timková, *Dejiny hradu Lubovňa*, s. 76–79.

1674 r. ewangelicy znaleźli się w bardzo złożonej sytuacji, która częściowo zmieniła się w 1694 r., gdy od Stanisława Herakliusza Lubomirskiego uzyskali pozwolenie na zorganizowanie domów modlitwy w kamienicach mieszczańskich i sprawowania mszy przez pastorów, ale jedynie na miejscach wyznaczonych przez podstarościego F. Markowskiego¹⁶¹. Według wizytacji Žigraya w 1700 r. ewangelicy w Prowincji 13 miast spiskich uczestniczyli w mszach w domach prywatnych (*Lutherani etiam habent domum privatam pro suo exercitio. Pariter etiam in omnibus alijs 13. Oppidis et hoc ex gratia dicti Dni Principis*)¹⁶². W 1748 r. ewangelicy zwrócili się do polskiej królowej Marii Józefy z prośbą o zgodę na swobodny wybór pastora, możliwość zastępowania pastora podczas jego choroby, możliwość remontowania świątyń i domów pastorów, odstąpienie od wymogu formuły przysięgi sprzecznej z ich przekonaniem, możliwość piastowania funkcji w urzędach miejskich na równi z katolikami¹⁶³. W 1758 r. w trzynastu spiskich miastach rejestrowano 3 445 katolików i 10 032 ewangelików, jednak w czasie spisu nie stosowano jednolitych kryteriów¹⁶⁴. Ogólnie można stwierdzić, że w pierwszej połowie XVIII w. liczba katolików w 13 miastach spiskich rosła. W 1758 r. stanowili większość w Spiskim Podgrodzium i w Spiskich Włochach. Z drugiej strony w niektórych miejscowościach wyraźną przewagę mieli ewangelicy (85–96%). Największą w Wielkiej (96%), Maciejowcach (95%), Popradzie (95%) i Strażach (92,5%). W porównaniu z rokiem 1712 do połowy XVIII w. liczba katolików wyraźnie wzrosła w Ruskinowcach (z 1,5% na 25%), Spiskiej Sobocie (z 12% na 26,5%), Wierzbowie (z 3% na 15%) i Twarożnej (z 3% na 11,5%)¹⁶⁵. Ten stan w zasadzie utrzymał się do zakończenia zastawu, gdy w Ruskinowcach katolicy stanowili 20%, w Wierzbowie 17% i w Twarożnej 10% ogółu mieszkańców. W Spiskiej Sobocie w latach 1758–1772 liczba katolików zmalała z 26,5% na 12%¹⁶⁶. Według danych z 1772 r. w większych miastach starostwa spiskiego w porównaniu z rokiem 1712 udział katolików

Ryc. 25. Anonimowa ulotka – skarga katolików z Prowincji 13 miast spiskich na ucisk religijny ze strony protestantów skierowana do króla Polski.

w największym stopniu wzrósł w Spiskiej Nowej Wsi (z 27% na 43%), Spiskich Włochach (z 43% na 63%) i w Lubicy (z 16% na 27%). Minimalne zmiany zaszły w Spiskim Podgrodzium (z 68% na 71%) i Białej Spiskiej (z 7% na 8%)¹⁶⁷.

Mimo że w literaturze fachowej znajdują się informacje, że jeszcze w czasie obowiązywania zastawu, w połowie XVIII w. w niektórych miastach ewangelicy budowali kościoły murowane¹⁶⁸, to szczegółowe zapisy o stanie zastawionych miast spiskich z 1769 r., autorstwa austriackiego kartografa wojskowego, tego faktu nie potwierdzają. Odnotowane są jedynie ewangelickie kościoły drewniane (np. w Maciejowcach czy Spiskiej Sobocie)¹⁶⁹.

¹⁶¹ T.M. Trajdos, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, w: *Terra Scepusienis*, s. 484.

¹⁶² J. Hradzsky, *Additamenta*, s. 155.

¹⁶³ ŠA LE, pobočka Poprad, Magistrát Spišskej Soboty, *Collectanea 1748*; I. Chalupický, *V pol'skom zálohu*, s. 88.

¹⁶⁴ ŠA LE, SM, Ga, E 6, nr 153. W przypadku Spiskiej Nowej Wsi, Spiskiego Podgrodzia, Wierzbowa, Spiskich Włochów, Lubicy i Ruskinowic spis prawdopodobnie obejmował jedynie osoby dorosłe, co najmniej w odniesieniu do jednego z dwóch wyznań.

¹⁶⁵ ŠA LE, SM, Ga, E 6, nr 153.

¹⁶⁶ ŠA LE, SM, Ga, *Hospodárske písomnosti*, E 19, 21–22, 11, 18–20.

¹⁶⁷ ARKBÚ, KV 1712, s. 36–94; ŠA LE, SM, Ga, *Hospodárske písomnosti*, E 19, 21–22, 11, 18–20.

¹⁶⁸ I. CHALUPECKÝ, *V pol'skom zálohu*, s. 88.

¹⁶⁹ B. Klein, *Sídla na Slovensku objované nemeckým obyvatel'stvom na vojenských mapách v druhej polovici 18. storočia*, Bratislava 2008, s. 120, 122, 123.

Tab. 8. Skład religijny mieszkańców 13 miast spiskich w 1712 r.¹⁷⁰

Miejscowość	Ewangelicy	Katolicy	Grekokatolicy	Razem
Spiska Nowa Wieś	1460	572	11	2045*
Spiskie Podgrodzie	497	1074		1571
Biała Spiska	1050	84	2	1136
Spiskie Włochy	547	410		957
Lubica	725	146	8	879
Spiska Sobota	610	85		695
Wielka	633	27		660
Maciejowce	503	29		532
Poprad	468	36		504
Straże	407	14		421
Wierzbów	283	9		292
Ruskinowce	200	3		203
Twarożna	126	4		130

Tab. 9. Skład religijny (Status Ecclesiasticus) 13 miast spiskich w 1758 r.¹⁷¹

Miejscowość	Ewangelicy	Katolicy	Razem
Spiska Nowa Wieś	1604	674	2278**
Biała Spiska	1762	224	1986
Spiskie Włochy	815	997	1812**
Lubica	1030	319	1349**
Spiskie Podgrodzie	402	637	1039**
Wielka	961	37	998
Spiska Sobota	608	221	829
Poprad	676	35	711
Maciejowce	653	33	686
Twarożna	391	50	441
Straże	373	30	403
Wierzbów	314	57	371**
Ruskinowce	229	74	303**

Tab. 10. Skład religijny mieszkańców 13 miast spiskich w 1772 r.¹⁷²

Miejscowość	Ewangelicy	Katolicy	Razem
Spiska Nowa Wieś	2688	2018	4706
Spiskie Włochy	848	1469	2317
Spiskie Podgrodzie	647	1609	2256
Biała Spiska	1712	150	1862
Lubica	1341	501	1842
Wielka	986	20	1006
Poprad	740	28	768
Spiska Sobota	657	88	745
Wierzbów	585	121	706
Maciejowce	600	15	615
Straże	464	19	483
Twarożna	432	49	481
Ruskinowce	363	90	453

¹⁷⁰ ARKBÚ, KV 1712, s. 36–94.

* V roku 1712 w Nowej Wsi Spiskiej wymieniono także 2 kalwinów.

¹⁷¹ ŠA LE, SM, Ga, E6, nr 153.

** Dane prawdopodobnie obejmują jedynie osoby dorosłe w co najmniej jednym z dwóch wymienionych wyznań.

¹⁷² ŠA LE, SM, Ga, Hospodárske písomnosti, E 11, 18–20, 21–22.

Rozwój budowlany starostwa spiskiego

Najważniejszymi obiektami murowanymi w 16 miastach spiskich były otoczone murami kościoły katolickie. Domy mieszkańców w centralnych częściach były murowane, w pozostałych drewniane. W przypadku Lubowli szczegółowo prezentuje to plan z 1769 r., który zawiera dokładnie określone granice zabudowy drewnianej i murowanej miasta¹⁷³. Najokazalsze domy w miastach starostwa stały na ich rynkach. Młyny i mosty były przeważnie drewniane, ale zdarzały się także murowane i kamienne. Najwięcej młynów było w Lubicy (7), następnie w Spiskim Podgrodziu (6), Spiskiej Nowej Wsi (4), Spiskich Włochach (4) i Białej Spiskiej (3). W pozostałych miastach starostwa stały po jednym lub po dwa (1758)¹⁷⁴. Największym miastem starostwa spiskiego była Spiska Nowa Wieś, a najmniejszym Ruskinowce (1769)¹⁷⁵. Jedynym miastem starostwa, mającym solidne fortyfikacje (kamienne mury obronne wokół całego miasta) był Podoliniec¹⁷⁶. W ich naprawach uczestniczyli także członkowie Prowincji 13 miast spiskich. 13 lipca 1518 r. Spiska Kapituła wydała transumpt czterech dokumentów dotyczących naprawy baszty w Podolińcu przez 13 miast¹⁷⁷. W 1562 r. Zygmunt August zobowiązał je do udziału w naprawie fortyfikacji w Podolińcu¹⁷⁸. Według nowożytnych dokumentów prostymi fortyfikacjami (mur obronny, palisady, fosy) dysponowała także Spiska Nowa Wieś. W XVIII w. bardziej zwarty mur znajdował się tylko w północnej części miasta¹⁷⁹. W 1769 r. wojskowi kartografowie Spiską Nową Wieś charakteryzowali jako miasto otwarte (nieufortyfikowane)¹⁸⁰.

Skład narodowościowy starostwa spiskiego

Z punktu widzenia składu narodowościowego w miejscowościach prowincji przeważali Niemcy (*Saxones*), w mniejszej liczbie zamieszkiwali je Słowacy (*Incolae huius Oppidi uti et aliorum sunt Saxones, inter quos sunt etiam pauci Slavi*)¹⁸¹. Słowacy liczniej byli reprezentowani w Spiskiej Nowej Wsi, Spiskim Podgrodziu, Spiskich Włochach, Białej Spiskiej i Lubicy. Dokumentuje to m.in. istnienie tzw. słowackich kościołów i kaplic (*Ecclesia Minor pro Slavis, Capella Slavonica*) w wymienionych miejscowościach w 1671 r., ewentualnie w roku 1700¹⁸². W Podolińcu i Gniazdach dominowali Niemcy, Polaków najwięcej było wśród mieszkańców Lubowli¹⁸³.

Zanik starostwa spiskiego

W związku z próbą reformy Królestwa Polskiego w duchu ówczesnych reform absolutystycznych i oświeceniowych, które chciał przeprowadzić ostatni król Polski Stanisław August Poniatowski († 1798) doszło w Polsce do otwartych przejawów niezadowolenia, zwłaszcza wśród szlachty. Najpoważniejszym z nich była konfederacja barska, która bezpośrednio dotknęła także obszaru dzisiejszej Słowacji. 29 marca 1769 r. konfederaci barscy z Józefem Bierzyńskim na czele podjęli próbę zdobycia zamku Lubowla, którego właścicielem był Kazimierz Poniatowski, brat króla, który osobiście, a wraz z nim 13 miast spiskich zwrócili się o pomoc do Wiednia. Mimo że Maria Teresa była przeciwna militarnemu rozwiązaniu powstałej sytuacji, preferując raczej wykup od Polski zastawionych

¹⁷³ F. Fetko, *Prameň No I. Situationis – Plan von dem Bergschloss und Altstadt Lüblow*, „Sandecko-spišské zošity”, 5, 2010, s. 67–71.

¹⁷⁴ ŠA LE, SM, Ga, E6, nr 153; I. Chalupecký, *Inventár Spišského starostovstva*, s. 83.

¹⁷⁵ B. Klein, *Sídla na Slovensku*, s. 96, 103, 114, 119, 121, 123, 124, 128, 131, 143, 144, 149, 162.

¹⁷⁶ Tamże, s. 131.

¹⁷⁷ ŠA LE, pSL, MMP, nr 41.

¹⁷⁸ M. Števík, M. Marhefka et al., *Podoliniec*, s. 22.

¹⁷⁹ M. Števík, *Geometrický plán vnútorných pozemkových majetkov Spišskej Novej Vsi z roku 1783 (Príspevok k počiatkom Provincie XVI spišských miest)*, „Spiš”, 7, 2014, s. 77.

¹⁸⁰ B. Klein, *Sídla na Slovensku*, s. 149.

¹⁸¹ J. Hradzsky, *Additamenta*, s. 156.

¹⁸² T.M. Trajdos, *Reformácia*, s. 483; J. Hradzsky, *Additamenta*, s. 155, 157, 158.

¹⁸³ M. Števík, *Národnostné pomery na Spiši v 17. storočí podľa Sigrayovej vizitácie z roku 1700*, „Spiš”, 6, 2012, s. 97–98.

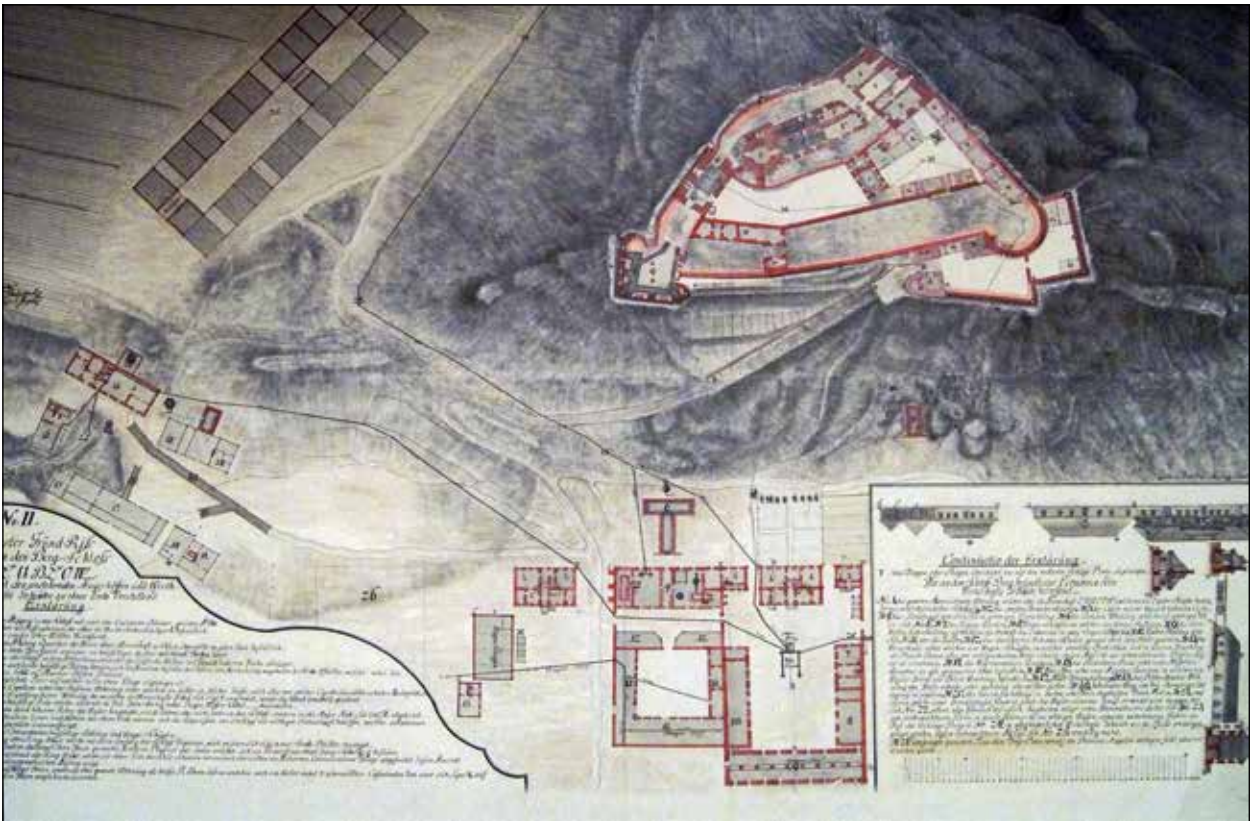

terenów, w końcu pod wpływem syna Józefa II zdecydowała się na zajęcie starostwa spiskiego przez wojsko. Nastąpiło to w kwietniu 1769 r. Ale razem z jego obszarem, w ramach tzw. akcji Töröka przyłączyła także Podhale, tj. powiaty czorsztyński, sądecki i nowotarski. Formalnie miały one

Ryc. 26. Ostatnim administratorem starostwa spiskiego był Kazimierz Poniąkowski, brat króla Polski Stanisława Augusta Poniąkowskiego. Obok jego pieczęć i podpis.

służyć jako kordon sanitarny między wstrząsnym niepokojami Królestwem Polskim i Królestwem Węgierskim. Starostwo spiskie do Węgier zostało przyłączone 9 marca 1772 r. 5 listopada tego roku w Spiskiej Nowej Wsi 13 miast spiskich na ręce żupana spiskiego Jana Čákyego (Csáki) złożyło uroczystą przysięgę na wierność królowej węgierskiej Marii Teresie. Mniej więcej tydzień później wierność koronie węgierskiej przysięgały Lubowla, Gniazda i Podoliniec, ale *de iure* zastaw został anulowany dopiero 8 września w Warszawie, podpisem króla Stanisława Poniąkowskiego. Zbiegiem okoliczności stało się to w czasie pierwszego rozbioru Polski. Wbrew oczekiwaniom, że pewna część Małopolski, ale głównie dawne średniowieczne księstwa Galicja i Lodomeria na podstawie praw historycznych zostaną przyłączone do Królestwa Węgierskiego, tak się nie stało. Maria Teresa jako wicekrólestwo Galicji przyłączyła je do dziedzicznych krajów Habsburgów.

Ryc. 27. Rzut zamku w Lubowli oraz przyległych budynków gospodarczo-administracyjnych z połowy XVIII w.

Ryc. 28. Zamek w Lubowli, stan obecny. Widok od strony skansenu.

Stolica 10 Spiskich Kopijników w latach 1526–1803

Powstanie i formowanie się Stolicy 10 Spiskich Kopijników lub tzw. Małej Żupy, datuje się na co najmniej drugą połowę XII w. Była to niezawisła, pierwotnie mająca charakter wojskowy jednostka samorządowa na terenie Spisza, którą w oparciu o kolektywne przywileje stworzyła grupa niższej szlachty, nazywana spiskimi kopijnikami. Przywileje w formie pisemnej zostały zdefiniowane w 1243 r. W zamian za uzyskane korzyści kopijnicy w razie potrzeby i w zależności od wielkości majątków mieli obowiązek przekazania do królewskiego wojska ustalonej liczby żołnierzy – kopijników. Stolica nie tworzyła zwartego obszaru. Miejscowości kopijnicze znajdowały się przede wszystkim w okolicy Spiskiego Czwartku i Zamku Spiskiego. Jednak miejscowości położone w okolicy zamku do końca średniowiecza utraciły swoją uprzywilejowaną pozycję i w związku z tym Stolicę tworzyły jedynie miejscowości zlokalizowane w zachodniej części Kotliny Hornadzkiej. Administracja Stolicy 10 Spiskich Kopijników powstawała równoległe z administracją Dużej Żupy. Nawet, gdy z czasem dawne wojskowe znaczenie szlachty kopijniczej malało, to jednak swoje przywileje i własny samorząd utrzymała ona także w czasach nowożytnych. Mała Żupa lub Stolica 10 Spiskich Kopijników uformowana była już w pierwszym ćwierćwieczu XVI w. i w sposób zasadniczo ciągle funkcjonowała aż do połączenia z żupą spiską na początku 1803 r.

Stolica 10 Spiskich Kopijników funkcjonowała nieprzerwanie, z wyjątkiem krótkiego okresu, gdy podczas reformy administracji publicznej za panowania Józefa II zniesiono wszystkie uprzywilejowane obszary na Spiszu. Rozporządzenie obowiązywało od 1 listopada 1785 r., ale z powodu oporu zainteresowanych wprowadzone w życie zostało dopiero od początku 1786 r. Ponownie

Stolica została przywrócona po odwołaniu reform józefińskich w marcu 1790 r.¹

Z uwagi na brak źródeł pisanych z czasów powstania Stolicy, pochodzenie i przynależność etniczna kopijników także obecnie jest niejasna². Przypuszczamy jednak, że kwestia etniczności, zwłaszcza przy nadawaniu przywilejów nowym kopijnikom nie była najważniejsza. Liczyły się zaśługi osobiste i wierna służba władcy. Ale w czasach nowożytnych o członkach szlachty kopijniczej możemy mówić jako o Słowakach. Według wizytacji kanonicznej Żigraja z 1700 r. wszyscy mieszkańcy wsi należących do Stolicy 10 Spiskich Kopijników byli Słowakami³. To mogłoby w części potwierdzać hipotezę o ich miejscowym pochodzeniu.

Także w czasach nowożytnych Stolica utrzymała swój terytorialny stan posiadania, mimo że od wieku XVI do XVIII ubyło z niej kilka osad. Nie było to jednak konsekwencją wykluczenia ich z uprzywilejowanej społeczności, ale wiązało się z zanikiem jednostki osadniczej jako samodzielnej jednostki terenowej. Dotyczy to np. kopijniczej miejscowości Czingow (Čingov), która w rejestrach szlachty kopijniczej jest wymieniana jeszcze w pierwszej połowie XVII w., ale jako siedziba przestała istnieć na początku XVIII w.

Nazwa Stolicy 10 Spiskich Kopijników pochodzi od liczby uzbrojonych jeźdźców – kopijników, których na podstawie kolektywnego przywileju społeczność musiała w średniowieczu oddać do królewskiego wojska. Na początku XIV w. liczbę żołnierzy ustalono na dziesięciu i najpóźniej w latach 20.–30. XIV w. ta liczba stała się częścią nazwy Stolicy. Od tego czasu w dokumentach spotykać się można z takimi określeniami, jak *Nobiles sub decem lanceis servientes* (szlachcice służący pod dziesięcioma kopiami) w 1339 r.⁴, *consortio Nobiles sub decem lanc eis militantes* (społeczność szlachciców walcząca pod dziesięcioma kopiami) w 1343 r.⁵, *nobiles*

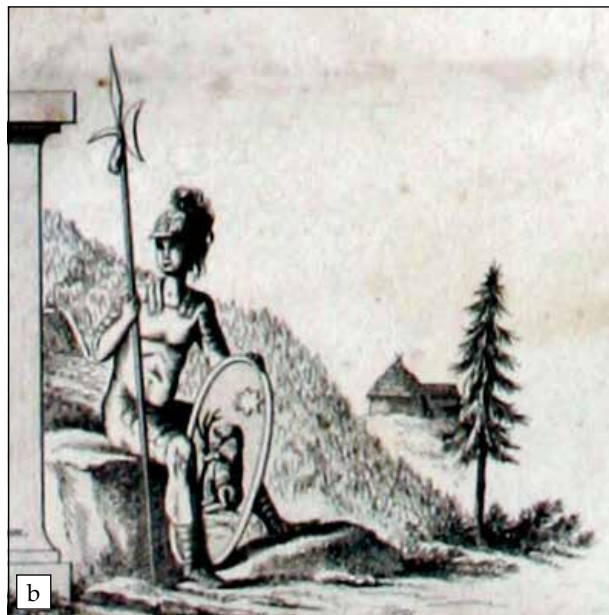
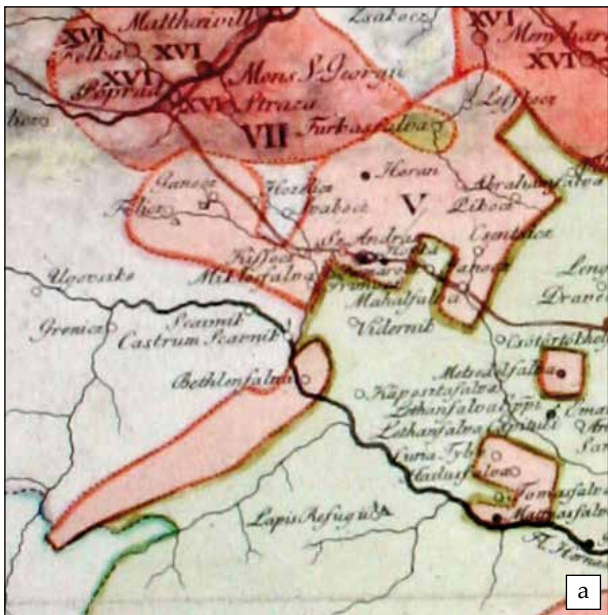
¹ I. Chalupický, *Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši*, „Sborník archivních prací”, 13, 1963, s. 130.

² Szerzej zob. M. Homza, *Politické dejiny Spiša do začiatku 14. storočia*, w: *Historia Scepusii*, t. 1: *Dejiny Spiša do roku 1526*, wyd. M. Homza, S.A. Sroka, Bratislava–Kraków 2009, s. 187–193; *Dejiny Betlanoviec*, ed. I. Chalupický, Levoča 2010, s. 41–50 (autor odpowiedniej części F. Žifčák).

³ J. Hradzsky, *Additamenta ad Initia progressus ac praesens status capituli*, Szepesváralja 1903–1904, s. 211–221; M. Števík, *Národnostné pomery na Spiši v 17. storočí podľa Sigrayovej vizitácie z roku 1700*, in: *Spiš – vlastivedný zborník*, t. 6, red. Z. Krempaská, M. Števík, Spišská Nová Ves 2012, s. 96.

⁴ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. I–XI, wyd. G. Fejér, Budae 1829–1844 (dalej CDH), tu t. VIII, 5, s. 274, nr 153.

⁵ CDH IX, 1, s. 141, nr 56.

Ryc. 29. Wycinek mapy Andrzeja Marka z 1780 r.: a) zakres terytorialny Stolicy (kolor różowy, rzymskie V), b) alegoria kopijnika z tarczą, na której znajduje się kopijniczy herb.

[...] *decemlanceatorum* (szlachcie dziesiątych kopijników) w 1388 r.⁶, *nobiles decem Lanceatorum Comitatus Scepes* (szlachcice dziesięciu kopijników żupy spiskiej) w 1391 r.⁷ itp. W czasach nowożytnych Stolica 10 Spiskich Kopijników (*Sedes decem lanceatorum*) nazywała się także Mała Żupa (*Parous comitatus*) lub Górna Stolica (*Sedes superior* lub *Sedes superior decem lanceatorum comitatus Scepusiensis*) dla odróżnienia od żupy spiskiej (*Magnus comitatus, Sedes inferior*)⁸.

Stolica funkcjonowała na podobnych zasadach jak Duża Żupa spiska. Regularnie odbywały się zgromadzenia jej szlachty, tzw. kongregacje i wybierano wyższych urzędników. Bieżącą działalność Stolicy regulowały statuty. Najstarsze, odnotowane w zachowanych protokołach z odbywanych kongregacji znane są z 1578 r. Zatwierdzone zostały na kongregacji generalnej, która obradowała w Świętym Andrzeju (Svätý Ondrej). Wydane i modyfikowane były także w latach 1621, 1666, 1739, 1747, 1759 i 1765.

Protokoły z posiedzeń kongregacji systematycznie spisywano od 1587 r. aż do zaniku Stolicy. Jednak nie zawsze z taką samą dokładnością. Odnotowywano w nich prawie wszystkie sprawy

będące przedmiotem obrad. Sporządzał je notariusz Stolicy. Pisane były przeważnie po łacinie, która wówczas była językiem urzędowym, ale spotyka się również zapisy w języku słowackim i węgierskim. Wszystkie te języki użyte zostały już w pierwszym protokole z 1587 r.

W najstarszym zachowanym rejestrze członków szlachty kopijniczej z 6 maja 1620 r.⁹ wymieniane są następujące siedziby: Abrahamowce (Abrahámovce), Betlanowce (Betlanovce), Czenczyce (Čenčice), Czingow (Čingov), Filice, Ganowce (Gánovce), Haduszowce (Hadušovce), Hozelec, Kiszowce (Kišovce), Komarowce (Komárovce), Horka (Hôrka), Lewkowce (Levkovce), Machałowce (Machalovce), Mikłuszowce (Miklušovce), Pikowce (Pikovce) i Święty Andrzeju (Svätý Ondrej). Razem 16 miejscowości. Te same siedziby występują także w spisie w roku 1653.

W rejestrze obciążeń związanych z obroną kraju z 1727 r. odnotowano następujące miejscowości: Abrahamowce, Betlanowce, Czenczyce, Kúria Tyba, Filice, Ganowce, Haduszowce, Hozelec, Kiszowce, Komarowce, Horka, Lewkowce, Machałowce, Mecedelowce (Mečedelovce) (mieszkała tu wdowa po Władysławie Matiašovskim),

⁶ *Zsigmondkori oklevéltár*, t. I–X, wyd. I. Borsa, E. Mályusz. Budapest 1951–2007 (dalej *ZsigmOkl*), tu t. I, nr 471.

⁷ *CDH X*, 1, s. 708–710, nr 393.

⁸ I. Chalupický, *Prehľad vývoja verejnej správy*, s. 123, 126.

⁹ Štátny archív Levoča (dalej ŠA LE), fond Stolica 10 spišských kopijníkov (dalej SK), Kongregačný protokol nr 1 (1587–1646), s. 275. J. Hradský publikuje w swojej pracy *Szepesi „Tíz-lándsások széke” vagy a „Kisvármagyé” története*, Lócse, 1895, na s. 184–188 dokładnie ten sam spis, jednak różni się podanym rokiem. Zamiast roku 1620, podanego przy danym wyliczeniu podaje rok 1587, który jednak jest rokiem, od którego zachowały się protokoły kongregacji Stolicy kopijników. W danym tomie znajdują się zapisy z lat 1587–1646, a błąd powstał przez nieuprawnione utożsamienie z datą początku rejestru, co powtarzano za Hradským mylnie w piśmiennictwie historycznym.

Ryc. 30. Pierwsza strona najstarszego znanego spisu szlachty kopijniczej z 1620 r.

Mikluszowce i Święty Andrzej. Razem zapłąciły one 906 złotych i 46 denarów¹⁰.

W 1744 r. w spisie wymieniono tylko 13 miejscowości: Abrahamowce, Betlanowce, Czenczyce, Filice, Ganowce, Haduszowce, Hozelec, Horka, Kiszowce, Lewkowce, Machałowce, Mikluszowce i Święty Andrzej.

Znana jest dokładnie liczba siedzib Stolicy w czasie jej połączenia z żupą spiską, uzgodnionego na kongregacji 25 września 1802 r. w Lewoczy. W zachowanym zapisie, oprócz postanowień dotyczących dalszej organizacji i funkcjonowania dotychczas samodzielnych jednostek, wymieniono konkretne siedziby. Do Stolicy wówczas należały całe Betlanowce, Haduszowce z folwarkiem

(*predium*) Maciaszowce, folwark Mecedelowce, Czenczyce, Machałowce, Abrahamowce, Pikowce, Lewkowce, Święty Andrzej, Horka z folwarkami Komarowce i Horanskie, Kiszowce, Mikluszowce, Filice, jak również części miejscowości Hozelec i Ganowce¹¹. Było to zatem 14 wsi i 4 folwarki.

Pod względem liczby mieszkańców na pierwszym miejscu w Stolicy plasowały się zwykle Betlanowce. Do większych miejscowości zaliczały się także Filice, Hozelec, Ganowce i Pikowce¹². Ale w ciągu stuleci liczby mieszkańców w sposób naturalny zmieniały się.

Jeśli chodzi o konkretne nazwiska, to w spisie z 1620 r. figuruje 69 rodzin. Są to Abrahamovský, Aczél, Asguty, Bábel, Bartko, Benčík, Bendik, Bobovský, Bor, Budaházi, Čengovský, Čepčeni, Čorba, Dávid, Dobai, Fajgel, Filický, Fornosegi, Gánovský, Gegest, Gomboš, Grabanya, Hadbavný, Herant, Hoffmann, Horvát, Jakabko, Jászay, Jesenský, Joó, Kalafus, Kalna, Korytniansky, Kiral/Kral, Kubínsky, Kurta, Kysel, Lacko, Levkovský, Litteratus, Lőrinc, Ludman, Madači, Machalovský, Maletínský, Nemešánský, Német, Okoličáni, Pataki, Puolka, Ribarský, Sedlák, Selecký, Szentandráši, Szentmártoni, Szentmiklóši, Sztánský, Stras, Starnovský, Surmankó, Šándor, Šomodi, Teier, Thenczel, Tkáč, Tornali, Valkó, Verbovský i Záborský¹³.

W 1653 r. nastąpiły zmiany i w ogólnej liczbie tym razem 66 nazwisk pojawiają się nowe: Bán, Bočkaj, Brosko, Dianiskó, Dubovai, Fertog, Gorkó, Hermeli, Ilavský/Illavay, Jezerský, Lehocký, Mederi, Mraz, Negta, Oskó, Paszkovszký, Pataki, Rády, Segedy, Szelický, Stas, Turánsky, Tretí/Tre-czy i Vranna.

W spisie z początku XVIII w. jako nowe odnotowane są następujące nazwiska: Akai, Debrödy, Ki-šóci/Kisóczy, Lubovenský, Machay, Pap, Ribiczey, Senko, Stavacs, Szepesi, Tölesy, Turčáni i Ujházi¹⁴.

W 1744 r. jako nowe nazwiska figurują: Albrechtovič, Baráni, Borló, Detrich, Gyurkovič, Glósz, Jabrocký, Kelecsény, Madocsányi, Nedorolik, Némety, Paulikovič i Venkóczy. Od XVI w. przetrwały rodziny Benčík, Budaházi, Čepčeni, Fajgel, Gánovský/Domaňovský, Grodkovszky, Hadbavný, Horánský, Horvát, Hrhovský, Joó, Kalna, Királ, Kurta, Ludman, Mariáši, Nemešánský, Okoličáni, Szentandráši, Šemšei, Šváby,

¹⁰ J. Hradzsky, Szepesi „Tíz-lándsások széke”, s. 200–203.

¹¹ Tamże, s. 216.

¹² *Dejiny Betlanoviec*, s. 74 (autor odpowiedniej części F. Žifčák).

¹³ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 1 (1587–1646), s. 275–276. Porównaj F. Žifčák, *Spišská šľachta vo svetle súpisov zo 16.–19. storočia*, w: *Terra Scepusiensis*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, Levoča–Wrocław 2003, s. 562; J. Hradzsky, Szepesi „Tíz-lándsások széke”.

¹⁴ F. Žifčák, *Spišská šľachta vo svetle súpisov*, s. 564.

Ryc. 31. Konfirmacja przywilejów kopijników, które nadał król Węgier Władysław II Jagiellończyk.

Verbovský i Záborský. Z XVII w. pozostały tylko 4 rodziny: Bende, Dubovai, Kiš, Lehocký. Na początku XVIII w. było to 5 rodzin: Kišovský, Papp, Ibicz, Ujhazi i Vitalis. Łącznie było to 45 rodzin. W porównaniu z rokiem 1653, gdy rejestrowano 66 rodzin, nastąpił ogólny spadek liczby kopijniczej szlachty. Prawdopodobnie wiązało się to z wymieraniem często całych rodów, głównie podczas powstań stanowych, którym wielokrotnie towarzyszyły epidemie dżumy. Nie bez wpływu na liczbę uprzywilejowanych rodzin w Stolicy 10 Spiskich Kopijników pozostawała także zmiana stosunków własnościowych¹⁵.

Przywileje i statuty

Przywileje kopijników w formie z 1243 r. pozostały niezmienione przy wszystkich kolejnych konfirmacjach w latach 1312, 1314, 1323, 1511 i 1552. W czasach nowożytnych jedynej konfirmacji przywilejów w 1525 r. dokonał Ferdynand I Habsburg. Ale brzmienie i treść przywilejów pozostawały bez zmian. Nie było zmiany na lepsze, ale też Stolica niczego nie straciła. Do przywilejów, będących podstawą statusu ich samorządu wobec żupy spiskiej, należało zwolnienie od płacenia kolekty, oprócz przypadków, gdy była powszechna dla wszystkich serwentów

królewskich i wszystkich innych szlachciców. Zarówno oni oraz ich *jobagiones* byli zwolnieni od opłat targowych i podatku od nieruchomości. Ustalony dla nich obowiązek wojskowy polegał na wystawieniu pod chorągiew królewską przez 4 właścicieli posiadłości, których grunt przekracza 8 łanów, jednego odpowiednio uzbrojonego kopijnika. Następnie zarówno oni, jak i ich *jobagiones* byli wyjęci spod jurysdykcji żupana spiskiego, oprócz przypadków kradzieży, sporów o dziesięcinę i finanse. Pozostałe spory między nimi miał prawo rozstrzygać wybrany ze społeczności sędzia. W przypadku ewentualnego pojedynku między kopijnikami należało powiadomić o tym króla. Żupan spiski nie miał prawa egzekwowania siłą obowiązku goszczenia go.¹⁶ Przywileje regulowały również kwestie spadkowe. Gdy kopijnik zmarł, nie pozostawiając męskiego potomka, wówczas cały jego majątek ruchomy i nieruchomy dziedziczył małżonek wdowy po nim lub jego córki, gdy taką miał, jeśli zobowiązał się do wzięcia na siebie także obowiązków zmarłego. Następnie w przywileju zapisywano, że gdy w stosunku do kopijnika zrodziły się podejrzenia, wówczas mógł się z nich oczyścić przysięgą w obecności 7 świadków, płacąc przy tym grzywnę w wysokości 40 denarów. W przypadku jednak udowodnienia popełnienia zabronionego

¹⁵ Tamże, s. 564 i J. Hradzsky, *Szepesi „Tíz-lándsások széke”*, s. 211–214.

¹⁶ *Descensus* – ugoszczenie, prawo do skorzystania z gościny. Był to obowiązek udzielenia gościny królowi lub innemu dostojnikowi krajowemu wraz z całym jego orszakiem na własny koszt (przyp. autora).

Ryc. 32. Konfirmacja przywilejów kopijników, które nadał Ferdynand I Habsburg.

czynu, kopijnik miał opłacić sędziów wedle przyjętych zwyczajów okolicznej szlachty¹⁷.

Poszczególne zagadnienia dokładniej były opracowane w statutach Stolicy (*Statuta Sedis superioris Decem Lanceatorum Comitatus Scepusiensis*). Podzielono je na wiele punktów. Ich brzmienie zatwierdzano na generalnych kongregacjach i modyfikowano zależnie od potrzeb. Stało się tak w latach 1578, 1621, 1666, 1739, 1747, 1759 i 1765.

Statuty zatwierdzone w 1621 r. opierały się na starszych, wydanych w 1578 r. i były podzielone na 17 punktów. Skupiały się głównie na kwestiach prawnych, wykonywaniu obowiązków przez pochodzących z wyboru funkcjonariuszy i ustalały kary za nieprzestrzeganie rozporządzeń. Były to przeważnie kary pieniężne. Przykładowo, pierwszy punkt dotyczył obowiązków notariusza i postępowania przy zeznaniach zainteresowanych stron. Obydwe strony, skarżący i poszkodowany, powinny być spokojnie wysłuchane, a obowiązkiem notariusza było wierne wpisanie ich zeznania do księgi, aby sędziowie zostali dokładnie poinformowani o danym sporze. Dzięki temu podżupan i przysięgli, podejmując decyzję, mogli należycie zapoznać się ze stanem spornej sprawy. Punkt drugi nakładał obowiązek we wszystkich przypadkach pisemnego powiadamiania stron sporu o wezwaniu, a obowiązkiem stron było stawienie się przed

sądem. Interesujące są dane o karach pieniężnych za niektóre wykroczenia. Według punktu 5. szlachcic, który był ławnikiem i bez poważnego powodu nie stawił się w sądzie, aby wykonywać swoje obowiązki, był karany grzywną w wysokości 40 denarów. Każdy, kto znieślił lub zaszkodził dobremu imieniu Stolicy, jako karę musiał zapłacić 36 złotych (punkt 4.), za udowodnione przewinienie ujawnienia poufnych spraw Stolicy grzywna wynosiła 3 złote (punkt 6.). W zależności od charakteru wykroczenia grzywny trafiały do Stolicy lub strony poszkodowanej, jednak w obydwu przypadkach były dzielone i część otrzymywał sędzia wraz z przysięgłymi. Statuty dbały także o przestrzeganie dobrych obyczajów. Punkt 12. określał tryb postępowania w sytuacji, gdy szlachcic lub jego poddany w swoim domu przyjął kobietę lekkich obyczajów. Gdy to uczynił, wówczas także on był oskarżony za to samo przewinienie. Kolejny punkt traktował o cudzołóstwie szlachciców. W dalszej części stwierdzano, że szlachcice we wszystkich sprawach mają domagać się sprawiedliwości jedynie przed sądem królewskim. Każdy, kto zwróci się do sądu żupy spiskiej, będzie ukarany grzywną w wysokości 12 złotych. Statuty przez upoważnionych szlachciców 13 stycznia 1621 r. zostały poprawione i 3 lutego zatwierdzone przez kongregację generalną w Machalówcach¹⁸.

¹⁷ *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (dalej CDSI), t. 1–2, wyd. R. Marsina, Bratislava 1974–1987, tu t. 2, s. 89, nr 131.

¹⁸ ŚA LE, SK, Kongregačný protokol č. 1 (1587–1646), s. 280–284, J. Hradzsky, *Szepesi „Tíz-lándsások széke”*, s. 55–60, 176–181.

Z biegiem czasu przyjęte statuty traciły na aktualności. Dlatego na zgromadzeniu 8 listopada 1665 r. podjęto decyzję o ich rewizji i po zmianach zostały zatwierdzone na kongregacji generalnej 30 czerwca 1666 w Spiskim Czwartku. Podzielono je na 28 punktów. Pierwsze 16 pozostało bez zmian. Dodano rozporządzenia dotyczące głównie wykonywania władzy sądowniczej, bezpieczeństwa, spraw związanych ze służbą i ustalono wysokości kar pieniężnych. Przykładowo, gdy sędzia sądu apelacyjnego, ewentualnie inny przez podżupana upoważniony człowiek, nie dołączył do wyznaczonej komisji był karany grzywną w wysokości 3 złotych (punkt 19.). Ustalono również surowy zakaz noszenia broni podczas zgromadzeń (punkt 21.).

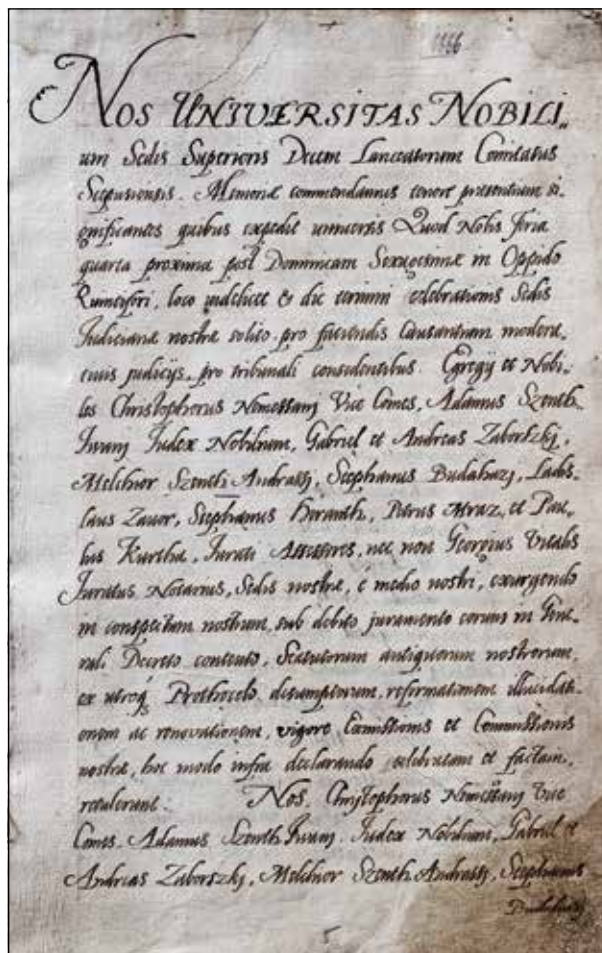
W wyniku zmian dokonanych w 1793 r. niektóre zarządzenia zostały zaostrzone. Za nieobecność bez ważnych powodów na kongregacjach wyznaczono grzywnę 12 złotych. Gdy ktoś popełnił czyn lubieżny i nie był w stanie zapłacić grzywny, wymierzano mu karę 50 kijów. Gdy był to szlachcic, skazywano go na dwa miesiące więzienia o chlebie i wodzie.

Kolejnych zmian statutów dokonano także w latach 1747, 1759 i 1765¹⁹.

Urzędnicy i samorząd

Struktura samorządu Stolicy 10 Spiskich Kopijników była częściowo podobna do struktury Dużej Żupy spiskiej. Wszyscy jego najważniejsi przedstawiciele byli wybierani na jeden rok. Wybory odbywały się na kongregacjach. Ze spisu nazwisk wybranych urzędników Stolicy można wnosić, że wszyscy byli jej członkami. Żaden z nich nie pochodził spoza społeczności spiskich kopijników. Pełnienie funkcji wymagało pewnego wykształcenia, niezbędnego do wykonywania zadań związanych z zajmowanym stanowiskiem. Pewne jest, że wymagano znajomości pisania i czytania. Te umiejętności bezwarunkowo musiał posiadać notariusz, gdyż bez nich nie mógł wykonywać swoich obowiązków. Jednakże z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że posiadała je także większość kopijniczej szlachty.

Na czele Stolicy 10 Spiskich Kopijników formalnie stał główny żupan żupy spiskiej, który zatwierdzał wybranych najważniejszych przedstawicieli kopijników. Niekiedy osobiście uczestniczył w kopijniczych kongregacjach generalnych.

Ryc. 33. Końcowa część poprawionych i zatwierdzonych statutów z 1666 r.

Na przykład w protokołach generalnej kongregacji z 19 grudnia 1618 r. znajduje się zapis, w którym są wymienieni funkcjonariusze wybrani za zgodą żupana spiskiego Stanisława Turzona i przez niego zatwierdzeni. Podobnie było na kongregacji, która odbyła się 9 października w Spiskim Czwartku i w innych przypadkach²⁰. Na razie nie jest jasne kiedy i w jakich okolicznościach to podporządkowanie i pewna zależność od głównego żupana żupy spiskiej się ustaliły. Przypuszczalnie mogło się to stać w czasie przekształcania królewskich komitatów w żupy z samorządem szlacheckim. W przypadku Spisza jest to przełom XIII i XIV w. Pozostaje jednak faktem, że znajduje się to w kolektywnym przywileju kopijników z 1243 r., w którym zapisano, iż w sprawach sądowych zostali oni wyjęci spod jurysdykcji żupana spiskiego, oprócz przypadków kradzieży, sporów finansowych i sporów

¹⁹ J. Hradzsky, Szepesi „Tiz-lándsások széke”, s. 60–64.

²⁰ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 1 (1587–1646), s. 245, 459: [...] cum consensu supremi comitis Illust. Domini Stanislav Thurzo sunt quarum confirmati.

Ryc. 34. Wstępny zapis z księgi protokołów kongregacji z lat 1720–1729.

o dziesięciny²¹. Czyli już wtedy można zauważyć oznaki tego stanu, który w czasach nowożytnych nie był podważany, a potwierdza go wiele zapisów w prowadzonych systematycznie od 1578 do 1803 r. protokołach z odbywanych kongregacji.

W praktyce głównym przedstawicielem Stolicy 10 Spiskich Kopijników był wybierany bezpośrednio podzupan (*vicecomes*). Oprócz niego wybierano sędziego (*iudex nobilium*) i notariusza (*notarius*). Byli oni wybierani na jeden rok, z możliwością ponownego ubiegania się o urząd. Ten sam człowiek ponownie mógł być wybrany kolejnych kilka razy. W przypadku należytego wykonywania funkcji nie określano, ile lat, ewentualnie ile razy, ten sam człowiek może sprawować ten sam urząd. Po zakończeniu kadencji, mógł

ubiegać się o tę samą lub inną funkcję. Nie mógł jednak piastować kilku stanowisk równocześnie. Zapewniało to dostęp do urzędów większej liczbie kopijników. Stosunkowo często zdarzało się, że ta sama osoba kolejno pełniła kilka różnych funkcji, przy czym nieprzerwanie kilka lat lub z różnymi długimi przerwami. Zależało to od osobistych ambicji i chęci konkretnych osób do ubiegania się o kierownicze funkcje w społeczności, jak również od wystarczającego poparcia podczas wyborów. Przykładowo Tomasz Benčík w latach 1612–1625 był notariuszem, a w latach 1629–1632 podzupanem. Jerzy Vitális w latach 1660–1661 był sędzią, a w latach 1662–1683 notariuszem²². Jeden człowiek najdłużej mógł pracować na stanowisku notariusza. Dlatego też było ono uważane za najbardziej stabilne. Funkcja notariusza wymagała jednak określonego wykształcenia i zdolności organizacyjnych. Można również przyjąć, że prościej było ponownie wybrać tego samego człowieka, który się sprawdził w pracy i znał swoje obowiązki niż „przyznać” do tej funkcji kogoś nowego.

Oprócz tych trzech urzędów, na kongregacjach mianowano także ławników (*iurati*). Ich liczba nie zawsze była jednakowa. Na początku XVII w. wahała się między 17 i 20²³, w drugiej połowie tego stulecia ustaliła się na 12, a w XVIII w. mianował ich już główny żupan spiski²⁴. Razem z sędzią uczestniczyli w wykonywaniu jurysdykcji.

Wszyscy główni urzędnicy Stolicy 10 Spiskich Kopijników sami byli członkami szlachty kopijniczej. Pośrednio świadczy to o poziomie wykształcenia przynajmniej tej części kopijniczej szlachty, która ubiegała się o główne funkcje.

Najwyższym organem administracyjnym i sądownym Stolicy były zgromadzenia wszystkich szlachciców (posesjonatów), tzw. kongregacje generalne (*congregatio generalis*). Obowiązek uczestniczenia w nich mieli wszyscy kopijnicy i ich żony. Ten wyjątkowy w całych Węgrzech przywilej kobiety utraciły dopiero w 1731 r., gdy na odbytej w Betlanowcach kongregacji generalnej wprowadzono zakaz ich udziału w posiedzeniach²⁵.

Kongregacje nie odbywały się zawsze w tym samym miejscu, lecz w różnych miejscowościach. Najczęściej w Abrahamowcach, Machałowcach, Świętym Andrzeju, Kiszowcach, Betlanowcach

²¹ CDS I 2, s. 89, nr 131, Magyar Országos Levéltár (dalej MOL), sygn. DL 38875.

²² J. Hradzsky, Szepesi „Tíz-lándsások széke”, s. 164, 175.

²³ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 1 (1587–1646), s. 29, 85, 140, 211, 238.

²⁴ I. Chalupický, Prehľad vývoja verejnej správy, s. 129.

²⁵ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 11 (1729–1741), s. 155–164; *Dejiny Betlanoviec*, s. 98 (autor odpowiedniej części I. Chalupický).

i Spiskim Czwartku, a niekiedy także w Kieżmarku. Dwie ostatnie siedziby nie należały do miejscowości kopijnicznych. Nie wiadomo, dlaczego niektóre kongregacje obradowały w Kieżmarku. Z drugiej strony o Spiskim Czwartku można powiedzieć, że w zasadzie od początku istnienia samorządu kopijniczego w średniowieczu kongregacje odbywały się właśnie w nim. Prawdopodobnym powodem był fakt istnienia w tym czasie w Spiskim Czwartku jedynego kościoła (od końca XII w.), a jego wnętrze było odpowiednie dla obrad zgromadzenia.

Zwoływanie kongregacji do Spiskiego Czwartku częściowo przetrwało aż do czasów nowożytnych, choć już w tym czasie nie odbywały się one tak często. Przykładowo generalna kongregacja obradowała tu także 12 stycznia 1633 r.²⁶, a niektóre kongregacje częściowe jeszcze na początku XVIII w. np. *sedes restauratoria* 4 listopada 1704 r.²⁷ Od roku 1728 r. na miejsce kongregacji wyznaczono Betlanowce.

Kongregacje generalne zwoływano zależnie od potrzeb. Omawiano na nich i zatwierdzano wszystkie sprawy związane z funkcjonowaniem samorządu. Nie ustalano dokładnego programu obrad, sprawy omawiano po przedstawieniu ich na obradach. Później niektóre konkretne sprawy rozpatrywano na oddzielnych zgromadzeniach.²⁸

Oprócz kongregacji generalnej, odbywały się kongregacje częściowe (*sedes judiciaria*), na których rozpatrywano spory sądowe, *sedes sigillatoria*, na których pieczętowano i potwierdzano dokumenty, *sedes valedicatoria* – decydujące o odejściu urzędników, *sedes reatauratoria* lub *sedes electoria*, na których wybierano urzędników Stolicy. W niektórych z nich uczestniczyły tylko zainteresowane osoby. Jednak ten podział nie oznacza, że każda z owych kongregacji musiała obradować sama nad swoimi sprawami. Często sprawy kongregacji częściowych rozpatrywano na kongregacjach generalnych, co niekiedy jest wyraźnie zapisane także w protokołach. Przykładowo 31 stycznia 1629 r. w Spiskim Czwartku odbyła się *sedes judiciaria simul et sigillatoria*²⁹,

5 października 1633 także w Spiskim Czwartku obradowała *sedes sigillatoria et electoria*³⁰, 7 maja 1705 r. w Machałowcach kongregacja generalna *seu sedes Judiciari* itp.³¹

Pieczeń

Do symboli samorządowej Stolicy 10 Spiskich Kopijników należały: herb, flaga i pieczęć. Główną figurą w herbie był niedźwiedź, symbolizujący silnego i niebezpiecznego wojownika, co miało wskazywać na pierwotnie wojskową funkcję Stolicy. Wspólna pieczęć była najważniejszym atrybutem i nieodłączną częścią samorządowej pozycji Stolicy. Służyła do uwierzytelniania i poświadczania dokumentów, nadawała im moc prawną. Korzystano z niej również do celów reprezentacyjnych w relacjach z innymi podmiotami. Na pieczęci znajdował się znak herbowy. W średniowieczu na dokumentach początkowo były używane pieczęcie prywatne znamienitych przedstawicieli społeczności. Później pojawiła się i długo była używana pieczęć wspólna.

Najstarsza, znana dotychczas wspólna pieczęć kopijników znajduje się na dokumencie z 1409 r. Jest okrągła, o średnicy 36 mm. Na liliowej kracie znajduje się odwrócony turniejowy hełm rycerski z klejnotem, którym jest górna część skóry niedźwiedzia z wyciągniętymi łapami i głową przebity kopią, dolna część skóry tworzy na hełmie zasłony. Wykonanie pieczęci datuje się na lata 70. lub początek 80. XIV w. Bez wątplenia oddaje ona wojskowy charakter społeczności kopijników³².

Pięczęcie używane w czasach nowożytnych zachowały niedźwiedzia, jednakże odmiennie przedstawionego. Na używanej w tym czasie pieczęci wyobrażony jest odwrócony niedźwiedź na trzech wzgórzach, trzymający w łapach trzy kłosa (na niektórych wyobrażeniach drzewo) oraz po prawej stronie sześcioramienna, a później ośmioramienna gwiazda³³. Możliwe, że zmiana ikonograficzna pieczęci wiązała się ze zmianą lub ograniczeniem wojskowego znaczenia i dawnej siły kopijników w wojsku. Zmienił się sposób

²⁶ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 2 (1646–1661), s. 479.

²⁷ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 8 (1704–1713), s. 1.

²⁸ I. Chalupický, *Prehľad vývoja verejnej správy*, s. 129.

²⁹ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 1 (1587–1646), s. 442.

³⁰ Tamże, s. 490.

³¹ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 8 (1704–1713), s. 41.

³² F. Žifčák, *Neznáma kopijnická pečať zo stredoveku*, w: *Acta musaei Scepusiensis* 2007, red. M. Novotná, Levoča 2007, s. 99–102.

³³ J. Hradzsky, *Szepesi „Tíz-lándsások széke”*, s. 42; F. Žifčák, *Neznáma kopijnická pečať*, s. 100.

Ryc. 35. Herb Prowincji 10 Spiskich Kopijników: a) z lat 1641–1752, b) z lat 1753–1802, c) z lat 1662–1682, d) malowany herb Stolicy z pierwszej połowy XIX w.

i taktyka walki, do użytku weszła nowa broń, zaczęto stosować proch strzelniczy. Średniowieczny ciężkozbrojny rycerz tracił na znaczeniu. Może więc z tego powodu kopijnicy zmodyfikowali wyobrażenie w polu pieczęci, jednak niedźwiedź – jako symbol prestiżu – pozostał.

Naturalnie także w epoce nowożytnej nie używano przez cały czas jednej pieczęci mimo że wyobrażenie w polu napieczętnym pozostawało z niewielkimi modyfikacjami takie samo. Od 1608 r. używano nowego typariusza o średnicy

30 mm. Był większy od poprzedniego, z obawy przed nadużyciem zniszczonego przed kongregacją, ale do niego nawiązujący. Główną figurą w tarczy jest niedźwiedź, wyrastający z trzech wzgórz i trzymający w łapach trzy kłosa, z towarzyszącą sześcioramienną gwiazdą obok. Nad tarczą znajdowały się litery S i N, a po jej bokach D i L – oznaczające nazwę Stolicy *Sedes nobilium decem lanceatorum*. Napis w otoku pieczęci brzmiał: SIG(illum) . SEDIS . SUPERIOR (is) SCEPUS (iensis). DEC (em). LANCEATORU M. W 1625 r. Ferdynand II Habsburg nadał kopijnikom przywilej pieczętowania dokumentów czerwonym woskiem.

W 1753 r. żupan spiski Mikołaj Čaky, przy okazji wizyty przedstawiciele kopijników w Rożniawie przekazał im nową pieczęć. Jej średnica

wynosiła 32 mm, a kompozycja figur zgadzała się z pieczęcią z 1608 r. Analogię można dostrzec również w otoku, choć jego początek i koniec były oddzielone gwiazdką, a nie jak wcześniej dwukropkiem. Zmieniły się litery oznaczające nazwę społeczności. Literę N zastąpiono literą M, a D i L zmieniły pozycje. Nazwa brzmiała *Sedes minor decem lanceatorum*. Groszkowanie na stronie zewnętrznej zastąpiono wieńcem.

Pieczęć ta była używana aż do połączenia Stolicy z żupą spiską. Po tym fakcie herb Stolicy został umieszczony w środku herbu żupy. Projekt nowej pieczęci w 1803 r. opracował lewocki malarz Jan Jakub Müller i w tym samym roku nowy tłok został wykonany. Na nowym typariuszu wcześniejszą gwiazdkę sześcioramienną zastąpiono ośmioramienną. Na podstawie barwnego projektu opis herbu (według F. Žifčáka) jest następujący:

[...] na srebrnej gotyckiej, ewentualnie półokrągłej tarczy z trzech zielonych wzgórz wyskakujący odwrócony niedźwiedź, trzymający w przednich łapach trzy złote kłosa, z towarzyszącą w prawym rogu ośmioramienną złotą gwiazdą³⁴.

Archiwum

Stolica prowadziła własne archiwum. Początkowo liczba dokumentów była stosunkowo niewielka i były to dokumenty nadające przywileje oraz ich potwierdzenia. Przechowywał je u siebie wyższy urzędnik samorządu kopijniczego. Można stwierdzić, że w omawianym okresie archiwum ważnych dokumentów znajdowało się u najwyższego przełożonego Stolicy, tj. podżupna (*viccemes*), ewentualnie notariusza. Było złożone w wykonanej na ten cel skrzynce. Dokumenty, ewentualnie jednostki archiwalne były ponumerowane, a ich numeracja zachowała się do dzisiaj. Podczas formalnego przekazywania funkcji podżupana było przekazywane także archiwum Stolicy. Miało to miejsce np. na kongregacji w Spiskim Czwartku 17 grudnia 1620 r. Kończący urządowanie podżupan Eliaszy Treti (Treczy) nowo wybranemu Ctislawowi ze Świętego Andrzeja przekazał wówczas 10 dokumentów (bez bliższej specyfikacji) razem z pieczęcią³⁵.

Ryc. 36. Protokoły kongregacji z lat 1770–1802.

W latach późniejszych liczba dokumentów rosła, co poświadczają spisy z lat 1646 i 1675³⁶. Przy podobnym akcie przekazywania funkcji w 1695 r. sporządzono nowy spis. Według niego archiwum rejestrowało 23 jednostki. Niektóre z nich były pojedynczymi egzemplarzami, inne całymi zbiorami dokumentów. Spis sporządzono z okazji przekazywania przez Andrzeja Budaháziego funkcji i wszystkich spraw nowo wybranemu podżupanowi Krzysztofowi Hrhovskiemu (Göregeyowi).

Pod numerem 1 był zarejestrowany dokument przywileju Beli IV z 1243 r., z dopisaną uwagą, że w dokumencie brakuje pieczęci, którą pierwotnie był opatrzony. Znajdująca się na oryginale³⁷,

³⁴ F. Žifčák, *Pečate Stolice X spišských kopijnikov*, w: *Pečate a ich používatelia*, red. J. Ragačová, Bratislava 2007, s. 88–96. Zob. tu także bardziej szczegółowo, z uwagi na wyniki badań pieczęci kopijników.

³⁵ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 1 (1587–1646), s. 272.

³⁶ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 2 (1646–1661), s. 426 i tamże, Kongregačný protokol č. 3 (1662–1681), s. 281. W spisie z 1675 r. znajduje się uwaga, że dokument przywileju z 1243 r. jest bez pieczęci, przy czym w krótszym spisie z 1646 r. o tym w ogóle się nie wspomina. Prawdopodobnie jej utrata, ewentualnie zniszczenie nastąpiło między 1646–1675 r.

³⁷ MOL, sygn. DL 38875.

napisana czerwonym atramentem sygnatura Nro10 jest do dzisiaj czytelna. Pod numerem 2 znajduje się konfirmacja przywileju Karola Roberta z 1314 r., a numerem 3 opatrzono jego poprzednie potwierdzenie z 1312 r. Numer 4 to konfirmacja króla Władysława z 1511 r., a 5 i 6 wiarygodne odpisy dokumenty przywilejów z lat 1351, 1323, 1511 i 1552. Wszystkie są spisane na pergaminie. Następne w kolejności, to transumpt przywileju sporządzony przez Kapitułę Spiską z 1584 r. (nr 9), koroboracja dokumentu królowej Marii z 1385 r. (nr 10), rozporządzenie króla Ludwika dotyczące spraw sądowych (nr 11), zbiór dokumentów, tzw. *litterae misiles*, informujących o sprawach wewnętrznych Stolicy i dotyczących różnych miast i spraw Stolicy w ilości 63 sztuk (nr 12), teczka *litterae misiles* w ilości 21 sztuk (nr 13), potwierdzenia o spłaceniu należności finansowych (pokwitowania) z lat 1662–1690 w ilości 47 sztuk (nr 14), pokwitowania z lat 1660–1673 – 17 sztuk (nr 15), następny zbiór pokwitowań w ilości 16 sztuk (nr 16), fragmenty starych protokołów (nr 17), 4 dokumenty dotyczące dawnego żupana spiskiego Krzysztofa Turzona (nr 18), dokumenty dotyczące Kapituły Spiskiej (nr 19), pokwitowania z lat 1691, 1692, 1693 i 1694 w ilości 50 sztuk (nr 20). Pod numerem 21 są zarejestrowane 3 tomy protokołów z obrad kongregacji. Pierwszy obejmuje lata 1587–1646, drugi 1646–1662 i trzeci, prowadzony od 1662 r. Następnie dokument palatyna Filipa (nr 22), a pod numerem 23 znajdują się różne fragmenty dokumentów o charakterze sądowym z lat 1672–1695³⁸.

Układ i numeracja archiwum świadczy o rozmieszczeniu dokumentów według ich znaczenia i treści. Na pierwszych miejscach znajdują się dokumenty przywilejów i ich późniejsze potwierdzenia, łącznie z pierwszym przywilejem z 1243 r., nadanym przez Bełę IV. Po nim następują wszystkie inne konfirmacje. Świadczy to o ich wartości oraz trosce kopijników o ich ochronę. Liczba wydawanych i przechowywanych dokumentów rosła wraz z powiększeniem zakresu działalności, co z biegiem lat powodowało powiększenie archiwum. Protokoły z posiedzeń kongregacji sporządzano od roku 1587 do 1803, a w archiwum przechowywano je według ustalonego układu i numeracji.

Dokumenty kopijników były dokładnie rejestrowane i przez stulecia przekazywane z pokolenia na pokolenie. Po zlikwidowaniu Stolicy

w następstwie reform Józefa II w latach 1786–1790, archiwum zostało włączone do archiwum żupy spiskiej. Po połączeniu Stolicy z żupą spiską w 1803 r., archiwum wraz z pieczęcią przekazano pod opiekę Kapituły Spiskiej³⁹.

Dom żupny

W 1728 r. Stolica na siedzibę i miejsce kongregacji wybrała Betlanowce. Początkowo tej decyzji nie przestrzegano i dlatego kilkakrotnie do niej wracano. W końcu po latach – podczas gdy wcześniejsze kongregacje na przemian odbywały się w różnych miejscowościach (najczęściej w Horce, Świętym Andrzeju, Machałowcach, Kiszowcach, Abrahamowcach, a poprzednio częściej w Spiskim Czwartku) – siedzibą główną stały się Betlanowce. Ze wspólnych środków wybudowano także dom żupny, będący jedynym majątkiem nieruchomym Stolicy. Swoim celom służył w latach 1769/1770–1803. Zatem nawet nie 30 lat, pomijając okres od 1786 do 1790 r., gdy z powodu likwidacji Stolicy nie był wykorzystywany.

Decyzji o wzniesieniu budynku w Betlanowcach nie podjęto od razu. Najpierw zastanawiano się nad zlokalizowaniem go w Kiszowcach. Kongregacja generalna obradująca 22 listopada 1765 r. do znalezienia odpowiedniej parceli upoważniła administratora opactwa szczawnickiego, jezuitę Gabriela Kendrayego. Gdy nie znalazł takiej w Kiszowcach, wybrano Betlanowce. Kosztorys zatwierdzono na kongregacji generalnej 8 października 1766 r. Ostateczna decyzja o budowie zapadła na zgromadzeniu 9 września 1767 r. w obecności głównego żupana Jana Čakiego (Csáky). Ustalono, że na potrzeby Stolicy powstanie budynek administracyjny, z salą posiedzeń, więzieniem i magazynem. Parcele pod budynek, którą przekazał Peter Fajgel, wymierzono 15 czerwca 1768, a do realizacji budowy został upoważniony Gabriel Kendray, który jednak z uwagi na swoje obowiązki nie mógł się nią zajmować. Dlatego 4 września do zorganizowania budowy zgromadzenie kopijników upoważniło podżupana Jana Matiašovskiego, jednego z wyższych urzędników Jana Horváta i Karola Grubiczego. Dom został ukończony w 1769 r. Usytuowano go w centrum Betlanowiec, w sąsiedztwie kościoła świętych Kosmy i Damiana. Wzniesiono go z kamienia naturalnego, łączonego zaprawą wapienną, na planie kwadratu z zaokrąglonymi

³⁸ ŠA LE, SK, Kongregačný protokol č. 4 (1681–1697), s. 566–569.

³⁹ J. Hradszky, *Szepesi „Tíz-lándsások széke”*, s. 217.

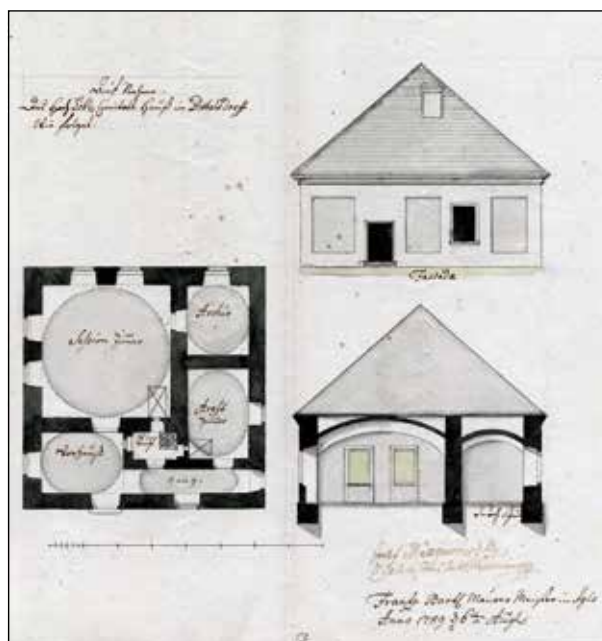
narożnikami. Był to obiekt o jednej kondygnacji, niepodpiwniczony. W części północnej znajdowała się sala posiedzeń, z wejściem z zewnątrz, do której przylegało pomieszczenie biurowe. Salę posiedzeń doświetlały trzy duże okna na stronie północnej i zachodniej, a biuro jedno okno na stronie północnej. Pomieszczenia były zamknięte ceglany m sklepieniem żaglowym. Dwa samodzielne pomieszczenia w części południowej były połączone korytarzem, którym można się było dostać także na strych, gdzie znajdowało się wejście z zewnątrz. W środku stało otwarte palenisko z kominem ogrzewające przyległe pomieszczenia. W otworach okiennych i drzwiowych wykonano kamienne ościeżnice. Dach był kryty gontem. Pierwotnie część południowa i północna nie były wewnątrz połączone.

Podczas obowiązywania rozporządzenia Józefa II dom żupny był niepotrzebny i podjęto decyzję o jego sprzedaży. Budynek jednak był w złym stanie i nie należała do niego żadna parcela. Cenę wywoławczą ustalono na 800 złotych, ale na aukcjach 20 kwietnia i 7 października 1789 r. nie znalazł się chętny do zapłacenia tej sumy. Po wymierzeniu i wycenie budynku, z uwagi na jego zły stan, cenę obniżono do 200 złotych. Na początku 1790 r. reformy Józefa II zostały anulowane, reaktywowano Stolicę Kopijników i odstąpiono od sprzedaży budynku.

Ten stan nie trwał jednak długo. Po zaniku Stolicy w 1803 r. gmach był wykorzystywany do różnych celów. Przez pewien czas mieszkał w nim powiatowy felczer, następnie w drodze publicznej aukcji został sprzedany. Później podobno służył jako więzienie i magazyn do czego został przystosowany. Ale stopniowo popadał w ruinę. Obecnie pozostała z niego jedynie murowana centralna część bez dachu, który pod naporem śniegu runął w 1962 r. Dom kopijników nadal niszczeje⁴⁰.

W niespokojnych czasach

Czas od 1526 r. do początku XVIII w. upływał pod znakiem wielu konfliktów militarnych. Oprócz walk w z wrogiem zewnętrznym – Turkami osmańskimi, Węgry były zajęte także sporami między królem i magnatami, jak również między magnatami i sprzyjającymi im rodzinami. Wszystkie konflikty ideowo były prezentowane jako spory na tle religijnym, jako walka o wolność wyznania, podbudowana patriotyczną retoryką walki

Ryc. 37. Plan budowy domu żupnego Stolicy 10 Spiskich Kopijników w Betlanowcach.

Ryc. 38. Obecny stan domu żupnego z symbolem kopijników.

Ryc. 39. Widok Betlanowiec z lotu ptaka. Strzałka wskazuje dom żupny.

⁴⁰ *Dejiny Betlanoviec*, s. 99–104 (autor odpowiedniej części I. Chalupecký); A. Chovancová, *Stoličný dom v Betlanovciach*, „Z minulosti Spiša”, 11, 2003, s. 161–166.

o węgierską ojczyznę i swobody stanowe. W XVII i na początku XVIII w. doprowadziło to wielu powstań szlachty przeciwko Habsburgom, powszechnie nazywanych powstaniem stanowym.

Konflikt wyznaniowy nie ominął także wsi kopijniczych, w których sytuacja miała związek z ogólnym stanem przynależności wyznaniowej na Spiszu. Do protestantów stopniowo dołączało coraz więcej mieszkańców. Nową wiarę popierała także najbardziej wpływowa spiska rodzina szlachecka Turzonów⁴¹. Dochodziło do odbierania kościołów przez protestantów i osłabiania wpływu katolików. W pewnym okresie cały Spisz był protestancki. W XVII w. wraz z rekatolizacją i aktualną sytuacją polityczną w miejscowościach kopijniczych zmienił się także stosunek ilościowy katolików do protestantów. Według wizytacji kanonicznej w 1700 r. skład wyznaniowy w niektórych z nich był następujący: w Betlanowcach było 166 katolików i 78 protestantów, w Lewkowcach 52 katolików i 17 protestantów, w Abrahamowcach i Pikowcach razem 51 katolików i 55 protestantów, w Świętym Andrzeju – 149 katolików i 65 protestantów, w Ganowcach, Filicach i Hozelcu – 104 katolików i 205 protestantów, w Haduszowcach – 88 katolików i 10 protestantów, w Machałowcach – 82 katolików i 22 protestantów, a w Czenczycach – 60 katolików i 7 protestantów⁴².

Niepokoje i walka o władzę bardzo dotyczyły ludność, dla której oznaczało to nowe obowiązki i związane z tym obciążenia podatkowe. Odnosiło się to również do szlachty kopijniczej i jej poddanych. Po ogłoszeniu insurekcji⁴³ musiała osobiście lub w formie większych wydatków uczestniczyć w organizowaniu obrony. Przykładowo w 1635 r. kopijnicy przekazali do wojska 243 żołnierzy, z tego 84 szlachciców i 159 z szeregów ich poddanych. Jako całość Stolica miała wyznaczone dostawy obowiązkowe naturalistów dla armii cesarza. Na kongregacjach generalnych podzielono je według poszczególnych miejscowości. Na przykład w 1680 r. było to 51 korców zboża, 11 wozów siana i 11 wozów słomy, a w 1681 r. – 60 korców zboża i 13 wozów siana. Między poszczególnie

miejscowości podzielono również ustaloną liczbę żołnierzy dla wojska królewskiego. W 1702 r. z szeregów kopijników było to 25 żołnierzy, z ogólnej liczby 125 wyznaczonych dla żupy spiskiej. Stolica podzieliła to między 5 miejscowości (Betlanowce, Haduszowce, Czenczyce, Machałowce i Kiszowce), które przekazały po 5 żołnierzy. Jednak wywiązywania się z nałożonych obciążeń i wierności wymagał nie tylko władca, ale również przywódca powstańców⁴⁴.

Także z tego powodu w niespokojnych czasach powstań stanowych członkowie szlachty kopijniczej nie występowali w sposób jednolity. Nawet poszczególne rodziny w społeczności nie musiały prezentować identycznej postawy wobec powstań. Co więcej, członkowie jednej rodziny mogli stać po przeciwnych stronach. Po stłumieniu powstań i umocnieniu władzy króla, szlachci- ce walczący przeciwko niemu popadali w niełas- kę, a ich majątki konfiskowano. Zwykle jednak po pewnym czasie otrzymywali je z powrotem. W Betlanowcach po stłumieniu powstania Franciszka II Rakoczego majątek straciła uczestnicząca w powstaniu rodzina Fajgelów. Był to Izaak Fajgel z synami Franciszkiem i Janem. Wśród poszkodowanych była także Anna Matiašovská, wdowa po Hiobie Hrhovskim (Görgey), która straciła murowany, jednokondygnacyjny dwór lub synowie Adama Sentiványego (Szentiványi), Jan i Zygmunt, którym odebrano dwukondygnacyjny dwór z zabudowaniami gospodarczymi, stawem, młynem i browarem. W przypadku potomków Władysława Rydyego uwidoczniła się ocena konkretnych osób, ich czynów i osobistego udziału w powstaniu. Podczas gdy jeden syn, Adam, z powodu aktywnego udziału stracił majątek, to jego bratu Władysławowi i czterem siostrą majątek pozostawiono. Po 1721 r. Janowi i Franciszkowi Fajgelom, jak również niektórym szlachcicom, majątki zwrócono⁴⁵.

Podczas powstania Franciszka II Rakoczego w latach 1703–1711 zginęło 18 członków rodzin kopijniczych, z ogólnej liczby 44 członków szlachty ze Spisza⁴⁶.

⁴¹ *Dejiny Betlanoviec*, s. 92 (autor odpowiedniej części F. Žifčák).

⁴² J. Hradzsky, *Additamenta*, s. 207, 211 a 217–223.

⁴³ *Insurekcja* – w węgierskim systemie obrony w okresie feudalizmu oznaczała gotowość do obrony, z reguły obowiązek szlachty mobilizowania się i obrony kraju. Zwykle ogłaszał ją król i zależnie od stopnia zagrożenia wyróżniano insurekcje krajową (*generalis*) lub terenową (*particularis*). Według postanowień Złotej Bulli Andrzeja II z 1222 r. ten obowiązek nie dotyczył wypraw po za granice Węgier. Ten system przetrwał także po utworzeniu stałej armii, a prawnie został zniesiony dopiero w 1868 r., po wprowadzeniu powszechnego obowiązku obrony.

⁴⁴ *Dejiny Betlanoviec*, s. 78–79 (autor odpowiedniej części F. Žifčák).

⁴⁵ *Dejiny Betlanoviec*, s. 95–96 (autor odpowiedniej części I. Chalupceky).

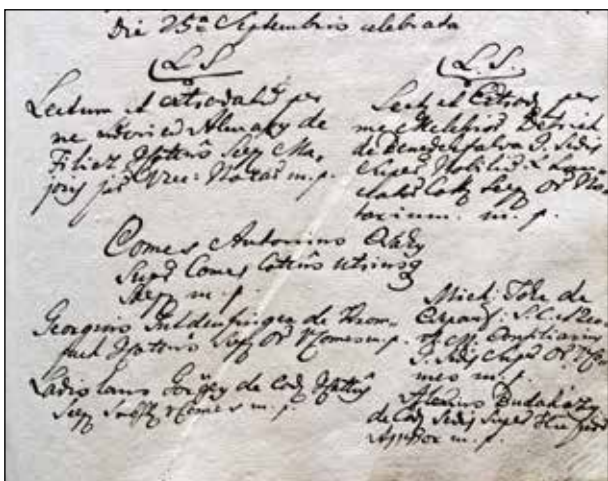
⁴⁶ F. Žifčák, *Spišská šľachta vo svetle súpisov*, s. 564.

Zanik Stolicy

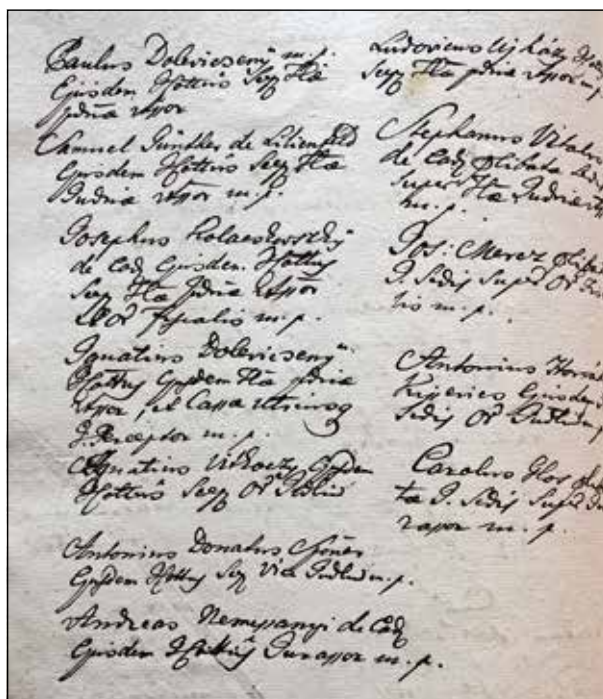
Pod względem prawnym kopijnicy należeli do drobnej szlachty. Natomiast pod względem majątkowym większość z nich była rolnikami, nie posiadającymi większych posiadłości.

Połączenie Stolicy 10 Spiskich Kopijników z żupą spiską nastąpiło na wniosek kopijników. Wiązało się to z malejącym w nowych czasach znaczeniem ich starych przywilejów i rosnącymi kosztami utrzymywania aparatu urzędniczego, na co ubożający szlachcice mogli przeznaczyć coraz mniej środków finansowych. Po wcześniejszych negocjacjach w sprawie połączenia porozumiano się na kongregacji odbytej w Lewoczy 25 września 1802 r. Umowę, w której uregulowano wszystkie niezbędne sprawy, podpisali czołowi przedstawiciele Stolicy i żupy. Ostatnia samodzielna kongregacja kopijników odbyła się 10 stycznia 1803 r.⁴⁷ Połączenie dwóch samorządowych jednostek, które przez stulecia funkcjonowały obok siebie, zakończyło istnienie Stolicy 10 Spiskich Kopijników i przyczyniło się do scalenia administracji żupy spiskiej. Pamiątką po Małej Żupie pozostał herb Stolicy umieszczony w sercu herbu żupy spiskiej.

Samorządowa Stolica 10 Spiskich Kopijników była znaczącą wspólnotą i czynnikiem rozwoju społecznego na Spiszu. Na Węgrzech należała do zjawisk unikatowych, a swoją pozycję samorządową szlachta kopijnicza utrzymywała przez długi czas. Do zaniku Stolicy, oprócz wspomnianych warunków społecznych, przyczyniły się także stale pogarszające się stosunki majątkowe szlachty kopijniczej.

Ryc. 40. Protokół zawierający zapis o połączeniu Stolicy Spiskich Kopijników z Dużą Żupą spiską.

⁴⁷ J. Hradzsky, Szepesi „Tíz-lándsások széke”, s. 215–220, I. Chaluppecký, Prehľad vývoja verejnej správy, s. 130.